

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ АСОСЛАРИ

(Магистрантлар учун қўлланма)

Тошкент
2002

Ўқув қўлланмаси университет ўзбек филологияси факультети магистратура босқичининг тил гуруҳи талабалари учун ёзилди. Унда тил бўйича илмий тадқиқот олиб бориш учун зарур асосий талаблар, илмий иш олиб боришга тайёргарлик даври ва илмий ишни ёзиш жараёни каби масалалар баён қилинди.

Қўлланмадан дипломантлар, илмий тадқиқот иши билан шуғулланувчи ёш мутахассислар ва аспирантлар ҳам фойдаланади.

Масъул муҳаррир — филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Дадабоев.

Тақризчилар — филология фанлари номзоди, доцент Зиёдулла Ҳамидов, ЎзМУ филология факультети умумий тилшунослик кафедраси;
— филология фанлари номзоди, доцент Саодат Султонсаидова, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультетининг тиллар ва адабиёт кафедраси.

Илмий тадқиқот олиб бориш учун зарур талаб ва имкониятлар

Илмий тадқиқот билан шуғулланиш — машаққатли ва айни вақтда шарафли меҳнат. Олим бўлишни ҳавас қилувчи ёшлар кўп бўлади, шулар орасида ўз умрини илм йўлига бағишлаганлари ҳам учрайди. Олим бўлишни орзу қилган кишида маълум имкониятлар ва бу имкониятларни рўёбга чиқариш учун маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлиши лозим.

1. Илмий тадқиқот олиб бориш учун бирламчи шарт — чуқур билим соҳиби бўлиш. Билим одатда ўқиш-ўрганиш орқали эгалланади. Талаба ўрта мактабда олган билимини олий мактабда ўзи танлаган фанлар бўйича чуқурлаштиради. Ёш тадқиқотчининг билим пойдеворини олий ўқув юртида умумтаълим предметлари бўйича, махсус курсларда ўзлаштирган билимлари ташкил қилади. Илмий тадқиқот билан шуғулланувчи ана шу билим пойдеворини ўз мустақил меҳнати, ўқиб-ўрганиши билан бойитади. Бунинг учун ўзи танлаган соҳа, мавзу бўйича мавжуд илмий-методик адабиётни чуқур ўрганиши зарур.

Билим ҳар бир ёш тадқиқотчида бор, лекин бу билимнинг миқёси, чуқурлик даражаси ҳар хил бўлади. Бакалаврлик босқичи талабасининг билимидан магистрлик босқичи талабасининг билими фарқ қилади, чунки магистрлик босқичида ўқитиладиган фанлар ўз илмийлиги билан, ҳодисаларни чуқур таҳлил қилишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Бу босқичда энди дарслик, ўқув қўлланмаларида баён қилинган маълумотлар етарли бўлмай қолади. Магистрант ўзи танлаган соҳа, мавзу бўйича мавжуд илмий-методик адабиётни мустақил мутолаа қилиб, ўз билим савиясини кенгайтириши ва чуқурлаштириши зарур, айниқса магистрлик диссертацияси сифатида танланган мавзунинг адабиётини ҳар томонлама синчиклаб ўрганиши шарт.

Ҳар қандай илмий-методик адабиётни мутолаа қилишда уни ёзган кишининг меҳнатини қадрлаш лозим. Сиз ҳам яқин келажақда шундай асарлар ёзасиз, бўлажак магистрантлар сиз ёзган асарларни ўқиб, билимини оширади ва сизнинг меҳнатингизни муносиб қадрлайди. Бошқалар яратган илмий

асарларга яхши муносабатда бўлиш олимларга хос фазилат — лардан бири ҳисобланади.

Ёш тадқиқотчи ўзи танлаган мавзу бўйича адабиётларни қанча кўп ўрганса, шу мавзу юзасидан билими шунча кенгайди ва чуқурлашади. Бундай асарларни ўрганиш жараёнида айтилиши билан бир тил ҳодисасининг турлича тушунтирилгани, айтилиши билан бир тил ҳодисасига турлича ёндашилганига дуч келиш мумкин. Илмда бундай ҳолатнинг юз бериши, ҳатто бир-бирига зид фикрларнинг ўртага ташланиши табиий деб қаралади; ёш тадқиқотчи ҳам буни табиий ҳол деб қабул қилиши, ҳатто ўзи учун фойдали деб билиши лозим. Ҳар хил талқинларнинг қай даражада асосли, тўғри экани ҳақида мулоҳаза юриштиришга, шу фикрлардан энг мақбулини танлашга имконият яратилади. Кўринадики, мавзуга хос илмий-методик адабиётларни мутолаа қилиш билан фақат билим бойитилиб қолмай, айтилиши билан вақтда фикрлаш қобилияти ҳам ўстирилади.

Айталик, мавзу ҳозирги адабий ўзбек тилидаги товуш ўзгаришлари бўйича белгиланди. Товуш ўзгаришларидан бири аккомодация ҳодисаси танлаб олинди. Маълумки, аккомодация одатда ундош товушнинг унли товушга таъсири оқибатида воқе бўлади. Ана шундай товуш ўзгаришларидан бири ҳозирги адабий ўзбек тилида **в** лаб ундошининг ўзидан олдин келган **а** унлисига таъсир қилиб, бу унлининг **â** унлисига алмашуви натижасида юз беради. Бундай товуш ўзгаришининг сабабларини тушуниб етиш учун ўзбек тилининг товушлар тизими тасвирланган адабиёт ўрганилади; бунда унлилар тизими доирасида товушларнинг ички муносабатларига диққат қилинади. Ана шундай ички муносабат **а** ва **â** унлилари орасида, **и** ва **у** унлилари орасида мавжуд. Сизни ҳозир **а** ва **â** унлилари орасидаги муносабат қизиқтиради. Адабиётларнинг бир қисмида бу икки унлидан **а** унлиси лабланмаган унли деб, **â** унлиси эса лабланган (аниқроғи — лабланишган) унли деб тасвирланган. Кўринадики, **в** лаб ундоши ўзидан олдин келган лабланмаган **а** унлисига таъсир қилиб, уни лабланишган **â** унлисига алмаштиради: **тер+га = тергав > тергâв** каби. Аниқки, фонема ўзгараётгани йўқ, товуш алмашаётгир; шу ердаги алмашувда **а** фонемасининг **â** аллофонемаси намоён бўлаётгир. Демак, ҳозирги ўзбек тили унлилар тизимида **а** ва **â** фонемалари бор; юқоридаги товуш

ўзгаришида эса **â** товуши **а** фонемасининг аллофонемаси сифатида иштирок этаётир.

Адабиётларда **а** ва **â** товушлари лабланмаган унлилар деб талқин қилиб келинди, шу фикрни тўғри деб ўйловчилар ҳали ҳам бор. Бу икки товуш кенг унли эканлиги билан ўх – шаш, лекин тенг эмас: энг кенг унли – **а** унлиси, **â** унлиси эса **а** унлисига қараганда бироз торроқ. Бу хусусият унли – ларга хос иккинчи белги – олдинги-ортқилик белгисида очиқ кўринади: **а** унлиси – тил олди унлиси (олд қатор ун – ли), **â** унлиси – тил орқа унлиси (орқа қатор унли). Орқа қатор унлида тил орқа томонга тортилади, бу ўз-ўзидан лаб – ларда олдга томон ҳаракатланишни, чўччайишни юзага кел – тиради. Демак, тил орқа унлиси ўз-ўзидан лабланган унли бўлади. Ана шу қонуният билан ҳозирги адабий ўзбек тили – даги **â** унлисини лабланган (лаблашган, яъни бироз лаблан – ган) унли дейиш тўғри. Акс ҳолда **в** ундошининг таъсири билан унинг ёнидаги **а** унлисининг **â** унлисига алмашувидан иборат товуш ўзгаришини тўғри баҳолаб бўлмайди. Демак, тадқиқотчи **â** унлисига берилган икки хил талқиндан қайси бири тўғри эканини масалага кенг ёндашиб, унлилар ораси – даги, шунингдек унлилар билан ундошлар орасидаги муно – сабатларни ўрганиш орқали аниқлайди.

Айтайлик, илмий тадқиқот мавзусини бажариш жараё – нида келишикларни ўрганиш зарурияти туғилди. Адабиёт – ларда қаратқич, тушум келишикларининг, ҳатто бошқа ке – лишикларнинг ҳам грамматик кўрсаткичи (қўшимчаси) яшириниши (белгисиз бўлиши) мумкинлиги тасвирланган. Маълум вақтга келиб келишикларга хос бу хусусият рад этила бошлади: келишик қўшимчаси қатнашмаса, бу сўз бош келишикда дейиладиган бўлди. 40- йилларнинг бошланишида ўзбек тилидаги келишикларни монографик тарзда ўрганиб, уларга хос белгили-белгисизликни кенг шарҳлаган Айюб Гуломов 60- йилдан кейин келишикларнинг белгисиз шаклда ишлатилишини тан олмай бошлади. Асос қилиб акад. А.Н.Кононов шундай фикрда эканлигини кўрсатди. Айюб Гуломовнинг олдинги нуқтайи назари ўзбек тили келишик – ларининг табиатини тўғри акс эттиришини намойиш қилиш мақсади билан тушум келишигини ўрганишга бағишланган номзодлик диссертацияси ёздиришга тўғри келди.

Афсуски, келишикларнинг белгисиз ишлатилишини тан олмаслик ҳали ҳам учрамоқда. Бундай ҳар хилликка дуч келган ёш тадқиқотчи қийин аҳволга тушиши, тўғри нуқтайи назарни белгилашда қийналиши табиий. Масалани тўғри ҳал этишнинг энг ишончли йўли — бой фактик материал тўп — лаш, шундай материални ҳар икки нуқтайи назардан ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш. Ёш тадқиқотчи бир нарсани — ҳар қандай янги фикр, янгича ёндашиш асосли, тўғри бўлавермаслигини унутмаслиги керак.

2. Илмий тадқиқот олиб бориш учун зарур шартлардан бири — меҳнатсеварлик. Илм қунт билан узлуксиз меҳнат қилишни талаб қилади. Илмий тадқиқот кишининг кўп вақтини эгаллаб қўяди, бошқа ишлар билан шуғулланишга вақт оз қолади. Илм фидойисигина бунга кўникади, ҳавойи киши илм даргоҳидан тезда сурилиб чиқиб кетади.

Мунтазам равишда астойдил қилинган меҳнат албатта самарали яқунланади. Бундан кўп йиллар илгари бир юқори курс талабаси илмий иш билан шуғуланмоқчи эканини, йўл-йўриқ кўрсатишни илтимос қилди. Ўқишда ўртаҳол бўлгани учун ундан яхши илмий ходим чиқмаслигини айтдим. Ме — нинг бу қадар кескин фикрим талабанинг илмга интилишини сўндирмай, аксинча, кучайтирибди. Маълум йиллардан кей — ин ўша собиқ талаба Қўқон педагогика институти ҳовлисида менга салом бериб ўтиб кетди. Суриштирсам, у педагогика фанлари номзоди илмий даражасига муяссар бўлибди, ин — ститутнинг етакчи методисти экан. Демак, қунт билан астойдил бажарган меҳнати ўз самарасини берибди.

Ёш тадқиқотчи ўзида меҳнат интизомини тарбиялаши ва меҳнат интизомига қатъий риоя қилиши лозим. Илмий фаолият билан шуғулланиш кундалик заруриятга айланиши даркор. Асли ҳақиқий шоир шеър ёзмасдан тура олмагани — дек, ҳақиқий олим ҳам илмий ижод билан шуғулланмасдан тура олмайди.

Тадқиқотчи ҳар кунги вақтини режа билан, ўринли сар — флашга ўрганиши лозим. Кун тартиби тузиб, ҳар бир ишга зарур даражада вақт ажратиши, бунда илмий иш билан шуғулланиш учун ҳар кун албатта махсус вақт белгиланиш керак. Агар ана шундай кун тартибига мунтазам амал қилиб борилса, қилинган меҳнат самарали бўлади, барча ишларга вақт ҳам топилади.

Бир тажрибасиз ёш олим мўътабар устозига соҳаси бўйича янги адабиётларни ўқиб улгура олмаётганини ай—тибди. Шунда мўътабар устоз жуда оддий йўл билан бу ёш олимнинг ноҳақ эканини исбот қилиб берибди: "Сиз янги адабиётни ўрганиш учун бир кунда неча соат ажрата ола—сиз?" – "Уч-гўрт соат". – "Бир соатда неча саҳифа ўқий ола—сиз?" – "Ўн-ўн беш саҳифа ўқирман". "Фараз қилайлик, сиз бир кунда янги адабиёт ўқишга фақат бир соат ажратишингиз мумкин, бир соатда эса ўн саҳифа адабиётни ўрганасиз. Бир йилда 365 кун бор, шундан 300 кунда ишланг. Шунда сиз бир йилда 3000 саҳифа янги адабиёт ўқийсиз. Маълумки, бир йилда сизнинг ихтисослигингиз бўйича шунча саҳифа адабиёт босилмайди. Нега улгура олмаяпман дейсиз?!" Сабаби нимада? Бу ёш олим янги адабиёт ўқишга эътиборсизлик билан ёндашади, жуда оз вақт сарфлайди ва мунтазам ишламайди.

Мунтазам ишлашнинг фойдаси ҳақида ривоятга ўхшаб кетган яна бир мисол. Фафур Фулом улкан шоиргина эмас, адабиётшунос олим ҳам эди. У киши айниқса уч хонлик даври адабиётини, Қўқон адабий муҳитини чуқур билар эди. Фафур Фуломдан олим сифатида фойдаланиш мақсади билан у кишига бир аспирантни биркитмоқчи бўлишибди. "Сиз менга илмий раҳбарсиз", – деб уйига серқатнов бўлиб қолган бу жиккак йигитдан Фафур Фулом қуйидаги йўл билан қутулмоқчи бўлган экан: "Хўш, йигитча, менга аспирант бў—ламан денг. Айтинг-чи, бир кунда неча саҳифа ёза оласиз?" – "Ўн саҳифа ёзарман". – "Рости биланми? Ундай бўлса, диссертациянгизни бир йилда ёзиб тугатасиз". – "Ие, домла, одамлар уч йилда ёза олмайди-ку, бир йилда ёзасан дейсиз—а". – "Ахир, айтингиз-ку бир кунда ўн саҳифа ёзаман деб. Мен сиздан бир кунда бир саҳифа ёзишни талаб қиляпман, шунда 365 саҳифа ёзасиз. Ярмини ўчириб ташласам, қолгани диссертация-де! Шу шартимга кўнсангиз, майли, шогирд қилиб олай". Фафур Фуломнинг талаби асосли: қунт билан узлуксиз меҳнат қилинса, кўзланган мақсад албатта амалга ошади.

"Умр – оқар дарё", – дейдилар. Бунда албатта вақт на – зарда тугилади. Магистрлик босқичига белгиланган икки йил кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Ўтган вақтни қайтариб бўл –

майди. Шунинг учун вақтдан албатта самарали, режали фойдаланиш лозим.

3. Илмий тадқиқот олиб бориш учун зарур шартлардан бири — илм билан шуғулланиш лаёқатига эга бўлиш. Ақл ҳаммада бор, лекин ўткир ақл ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Илм билан шуғулланиш учун албатта ўткир ақлга эга бўлиш керак, акс ҳолда сарфланган меҳнат беҳуда кетади, самарасиз яқунланади. Ақлнинг ўткирлигига куза — тувчанлик, тажриба асосида эришилади, натижада зеҳнлилик юзага келади. Бундай фазилат тил ҳодисаларини ўзаро қиёслаб, тўғри фикрга келишда жуда зарур. Математик ўз фани муаммоларини чуқур ҳис қила олганидек, тилшунос ҳам тилни шу каби ҳис қила олиши керак. Агар ёш тадқиқотчи илмий фаолият олиб боришга хизмат қиладиган туғма истеъдод соҳиби бўлса, интизом билан узлуксиз меҳнат қилса, бундай ёш тадқиқотчи келажакда албатта йирик олим даражасига кўтарилади.

Фикрлаш тезлиги ҳам ҳар кимда турлича. Буни яхши англаб олиш учун яқиндагина рўй берган бир воқеани мисол тарзида келтираман. Университет санъат саройида устозлар куни муносабати билан ўтказилган тантанали йиғилишни санъаткорларнинг чиқиши яқунлади. Шунда бир санъаткор қуйидаги аскияни айтди:

Бир лўли йигит мол бозорига бориб, уйига бир жонлик олмоқчи бўлибди-да, айланиб-айланиб, турли жониворларни бир-бир савдо қилиб, охири қуён сотиб олибди. Уйига қўлида қуён билан келаётса, олдидан катта ёшли таниши чиқиб қолибди. Салом-алиқдан кейин ҳалиги киши: "Бу эшакни қаерда учратдинг?" — дебди. Лўли йигит ҳайрон бўлиб, "Э ако, ахир бу эшак эмас, қуён-ку!" — дебди. Ҳалиги киши: "Мен сендан сўраётганим йўқ, қуёндан сўраяпман" — дебди.

Залда ўтирганлар орасида бу аскиянинг мағзини эрта тушунганлар сўроқ гапни эшитиб-оқ кула бошлади, кўпчилик охириги гапни эшитиб қулди, бир неча киши ҳамма кулиб бўлганидан кейин қулди. Тингловчиларнинг бундай уч тои — фага бўлинишига сабаб — уларга хос фикрлаш тезлигининг ҳар хиллиги. Фикрлаш тезлиги тадқиқотчига ҳар қандай ва — зифани оз вақт сарфлаб бажариш имконини беради.

Шу ўринда кишиларга хос бошқа бир хусусиятни ҳам айтиб ўтиш даркор. Бир киши яқин масофадаги нарсаларни, бошқа бир киши эса узоқ масофадаги нарсаларни аниқ кўради. Кўзининг ўткирлиги бир хил икки киши олдига ўн хил нарсани олиб келиб қўйсангиз, ҳар бирининг диққатини бошқа-бошқа нарса тортади. Айни бир нарсага диққат билан қараган икки киши шу нарсанинг ҳар хил томонини, шунда ҳам ҳар хил даражада, ҳар хил "чуқурлик"да кўради. Илмда ҳам худди шундай. Олимларнинг айни бир ҳодисани ҳар хил чуқурликда талқин қилишини табиий ҳолат деб қабул қилиш керак; ёш тадқиқотчи ўз фаолиятида ҳодисаларни мумкин қадар чуқур англаб етишга ҳаракат қилиши лозим.

Ёш тадқиқотчига яхши кўмақдош бўла оладиган яна бир фазилат — мустаҳкам хотирага эга бўлиш. Маълумки, хотира — буюк неъмат, хотирлаш — инсон фазилатларидаги энг муътабари. Олим учун, айниқса ёш тадқиқотчи учун мустаҳкам хотира зарур. Илм-фанда ким қачон нима деганини ўз хотирасида аниқ сақлай оладиган кишини бебаҳо хазина соҳиби дейиш мумкин. Бундай кишининг илмий ижоди одатда тез ва равон кечади.

Ажойиб хотира соҳиби сифатида проф. Айюб Фуломовни тилга олгим келди. Бу киши ҳар қандай шароитда фалон фикр ким томонидан қайси асарида ёритилганини шу заҳоти ёздан айтиб берар эди. Мисол тарзида қуйидаги воқеани келтираман. Проф. Иристой Қўчқортоев менга Айюб акани зиёрат қилиб (У киши анчадан бери касал, факультетга келмай қўйган эдилар), ўзи нашр қилдирган ўқув қўлланмасини совға тарзида топшироқчи эканини айтди. Айюб акани кўришга бирга кирдим. Ҳол-аҳвол сўрашдан кейин Иристой китоб чиқарганини ва совға тарзида олиб келганини айтди. Айюб ака китобни ёнларига қўйиб, бош силкиб раҳмат дедилар. Шундан кейин Иристой: "Мен бу китобда фалон фикрни олға сурдим", — деган эди, жуда мадорсиз ҳолатда ўтирганига қарамай, Айюб ака шу заҳотиёқ менга ер остидан кўз қирини ташлаб, "Шовкатвой, бу фикрни фалон киши ўзининг фалон асарининг фалон қисмида айтган, ҳа" — дедилар бўладими?! Буни кутмаган Иристой нима дейишини билмай қолди. Оғир касал, беҳол эканликларига қарамай, бу қадар мустаҳкам хотирани намойиш қилганларига ҳайрат — ланимай бўладими?! Мустаҳкам хотира адабиётларда айтилган

фикрларни оз вақт ва оз меҳнат сарфлаб топишга шароит ҳозирлайди.

Ёш тадқиқотчига ўрит тарзида яна бир ўтган воқеани келтирмоқчиман. Собиқ Иттифоқ даврида бир ўзбек йигити Тошкентда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, ҳуж — жатлариши Москвага, Олий Агтестация Комиссиясига юборган. Маълум вақтдан кейин ВАКка кимдир бу диссер — тацияни ўзи ёзмаган, бошқа киши ёзиб берган мазмунида қоракхат йўллаган. Бундай қоракхатдан мутлақо беҳабар дис — сертант ВАК чақиривига биноан Москвага борган. Эксперт кенгаши раиси фалон-фалон фикрлар диссертациянгизнинг қайси саҳифаларида баён қилинган деб сўрабди. Шунда диссертант йигит Москвага чақилишининг сабабини англаб, хотирасини бир ерга жамлаб, барча сўралган фикрлар дис — сертациясининг қайси саҳифаларида ёритилганини айтиб берибди. Экспертиза комиссиясининг аъзолари кўлидаги диссертациянинг саҳифаларини очиб, жавоб тўғри эканли — гини тасдиқлаганидан кейин раис диссертантга: "Сиз си — новдан ўтдингиз, тасдиғингизни оласиз, табликлаймиз. Энди ватанингизга хотиржам қайтаверинг", — дебди. Хотиранинг кучлилиги, ўзи ёзган асарни икир-чикиригача яхши билиши бу диссертантни салбий ҳукмдан асраб қолган.

Юқорида келтирилган воқеалар тасвиридан ҳар бир ёш тадқиқотчи ўзи учун хулоса чиқариб олиши керак.

М а в з у т а н л а ш

Мавзу танлашга илмий ишнинг барча турларида ўта масъулият билан ёндашиш зарур, чунки бажариладиган ишнинг самарали яқунланиши кўп жиҳатдан мавзунинг тўғри танланганига боғлиқ.

Мавзунини кўпинча ўқитувчи тавсия қилади. Бу — табиий, чунки ўқитувчи, айниқса кўп йиллик илмий-педагогик таж — рибаси бор ўқитувчи ўзи илмий тадқиқот олиб бораётган соҳанинг ютуқ-камчиликларини яхши билади, шундан келиб чиқиб ўз шогирдига ижобий натижа билан яқунланадиган мавзу тавсия қила олади.

Мавзу танлашда шогирд ҳам ташаббус кўрсатиши мум — кин. Университетда тинглаган лекциялари, бажарган амалий

машғулотлари, шу муносабат билан ўқиб-ўрганган илмий-методик адабиётлари талабада маълум бир ҳодисага алоҳида қизиқиш уйғатган бўлиши мумкин. Ана шундай талаба маълум бир мавзу бўйича илмий иш бажариш истагини билдирса, бу истакни албатта қўллаб-қувватлаш даркор. Шарти шуки, мавзунини тўғри, ўз имконияти даражасида тан — лаган бўлиши лозим.

Талабада қурби етмайдиган ўта мураккаб мавзунини ёри — тиш иштиёқи камдан-кам учрайди. Кўп йиллик илмий-педагогик фаолиятим мобайнида шундай ҳолат билан бир мартагина дуч келдим. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги на — зариялар билан танишган ва бу масала узил-кесил ечимини топмаганини тушунган талаба "Тилнинг пайдо бўлиши" мавзуси бўйича тадқиқот олиб бориш истагини билдирди. Бундай улуғвор истакни эшитиб севиндим, масалани тўғри тушунганини айтиб, талабанинг ёнглини кўтардим; кейин ётиғи билан бу масалани ҳал этишга жуда кўп забардаст олимлар уринганини, лекин узил-кесил хулосага келинмаганини билдириб, яхшиси тилнинг ҳозирги тараққиёт босқичи бўйича илмий иш олиб бориш самарали бўлишини тушун — тирдим ва бир мавзунини тавсия қилдим. Амалда шундай бўлди ҳам, унинг меҳнатини, лаёқатини самарали иш бажаришга йўллаганимдан қониқиш ҳосил қилдим.

Ўқитувчи шогирдига мавзу тавсия қилишда ушбу мав — зунинг ўрганилиш даражаси ҳақида, қандай масалалар озми-кўпми ҳал этилган-у, қандай масалалар ўз ечимини кутаёт — гани, бу мавзунини бажариш жараёнида дуч келинадиган қийинчиликлар ҳақида тушунча беради, шу билан талаба — нинг мавзунини тўғри тушуниб танлашига кўмаклашади.

Талаба ўқиш давомида қайси кафедрага бириктирилса, шу кафедрада тавсия этиш учун тайёрланган мавзулар рўй — хати билан танишиб, улардан бирини ташлаши маъқул. Шу йўл билан талаба кафедранинг илмий тадқиқот йўналишига боғланади, кейинчалик шу алоқани йилдан йилга чуқурлаш — тириб бориши мумкин бўлади.

Талаба қайси кафедрага бириктирилган бўлса, унинг илмий ишига шу кафедранинг ўқитувчиси раҳбарлик қилади, демак, мавзу кафедранинг аъзолари бажарадиган илмий йўналиш бўйича тавсия қилинади.

Мавзулар тилшунссликнинг турли соҳалари, бўлимлари бўйича белгиланади. Ўзбек тилшунослигининг етакчи соҳаси ҳозирги адабий ўзбек тилини ўрганиш бўлиб, мавзуларнинг кўпи шу соҳа бўйича тавсия қилинади. Талабаларнинг ўзи ҳам кўпинча ҳозирги адабий ўзбек тилини ўрганишга қизиқади.

Талабалар ўқиш давомида ҳозирги адабий ўзбек тили — нинг товуш тизими, луғат бойлиги, грамматик қурилиши бўйича дастлабги зарур маълумотларни ўқув фанларини ўзлаштириш жараёнида олади, бу ўқув фанларидаги турлитуман мавзулар билан танишади. Талаба илмий иши учун ана шу таниш мавзулардан бирини танлайди, уни илмий иш да — ражасида ёритишга ҳаракат қилади.

Талабага кафедра ҳар бир ўқув фани бўйича бир қанча мавзуларни тавсия қиледи. Масалан, талаба ўзбек тилининг товуш тизими билан қизиқса, унга ҳозирги адабий ўзбек тили луғатидаги бир бўғинли ўзбекча сўзларнинг бўғин тузилишини ва бўғинларнинг товуш тузилишини ўрганишни тавсия қилиш мумкин. Талабанинг диққатини ўзбек тилшунослигининг етарли тадқиқ қилинмаган бўлими — орфоэпия (адабий талаффуз) масалаларига қаратиш ҳар жиҳатдан маъқул.

Жуда кўп қизиқарли мавзулар адабий ўзбек тилининг луғат бойлигини ўрганиш бўйича тавсия қилинади. Лексемаларга хос полисемемия (кўпмаънолилик), синонимия (маънодошлик), антонимия (зид семали маънодошлик), омонимия (шаклдошлик) ҳодисаларининг ҳар бирида илмий қузатиш олиб бориладиган мавзулар жуда кўп. Бу ҳодисалар ҳақида айтилган умумий мулоҳазаларни тўплаб, юзаки мисолларни таҳлил қилиб диссертация ёзиш даври ўтиб кетди. Ҳадаги вазифа — бу ҳодисаларни синчиклаб чуқур ўрганиш. Жумладан, бир лексемга бирлашувчи семемаларнинг бир-биридан ўсиб чиқиши жараёнини маъно кўчиши деб аталувчи ўта умумий тушунчалар бўйича эмас, балки семик таҳлил асосида чуқур ўрганишни давом эттириш керак. Бир синонимик уяга бирлашувчи лексемалар ўзаро семема босқичида бирлашиши исбот қилинди. Энди ҳар бир уядаги синонимларнинг семалар таркиби жиҳатидан, лексиксемантик, грамматик табиати, услубий белги-хусусиятлари

жиҳатидан чуқур тадқиқ қилиш ва бундай тадқиқотларнинг натижаларини умумлаштириш керак.

Кейинги вақтларда луғат бойлигидаги турли лексик-семантик тўдаларни ўрганишга эътибор кучайди. Асли йирик лексик-семантик тўдани чуқур тадқиқ қилиш ҳатто доктор – лик диссертацияси учун катталик қилади. Талаба аввал лек – сик-семантик тўда доирасида ажратилган энг кичик гуруҳ бўйича изланиш олиб бориб, кейин ўрганиш объектини кенгайтириши тўғри бўлади.

Маълумки, грамматик қурилиш қатъий қонун-қоидаларга асосланувчи мунтазам тизимдан иборат. Грамматик қури – лишда аввало турли-туман муносабатлар ҳосил этиб турувчи морфемаларнинг ички тизимлари ажратилади. Маълумки, ўзбек тилининг морфемалар таркиби бир неча марта босқичма-босқич тасвирланди, бу тасвирларда асосий диққат тилда бор барча морфемаларни мумкин қадар тўла намоён қилишга ва уларга дастлабги тавсиф беришга қаратилди. Энди морфемаларнинг табиатини чуқур англашга қаратилган тадқиқотларни олиб бориш даври бошланди. Бундай тадқиқотларни дастлаб бир грамматик категорияга бирла – шувчи морфемалар бўйича амалга ошириб, кейинчалик турли грамматик категориялар орасидаги алоқа-боғлиқ – ликларни ўрганиш керак. Талабаларни ана шундай йўна – лишдаги кичик-кичик масалаларни ўрганишга қизиқтириш фойдали.

Масалан, ўзбек тилидаги уч келишик – ўрин, жўналиш, чиқиш келишиклари ўзаро ички тизимни ташкил этади, шунга кўра улар макон келишиклари номи билан бирлаштирилади. Адабиётларда бу уч келишикнинг ҳар бири кўпмаъноли келишик сифатида тасвирланган, лекин бунда ушбу келишиклар орасида қандай умумийлик ва фарқлар мавжудлигига, бу фарқларни келтириб чиқарувчи омилларга етарли эътибор берилмаган. Натижада келишикнинг ўзига хос маъносини лексик-грамматик қуршов туфайли ифода – ланадиган маънодан фарқламаслик юз берган. Бундай ҳол айниқса жўналиш келишигининг маъноларини санашда яққол намоён бўлган. Бу уч келишикка тизим сифатида ён – дашиб, улардан ҳар бирига хос деб саналган маъноларни янгича баҳолаш лозим.

Хуллас, мавжуд адабиётларда етарли даражада тасвир — ланган грамматик ҳодисаларни янги мақсад билан, янги йў — налишда қайта ўрганиб, яна-да чуқурроқ англашга, тавсиф — лашга эришиш мумкин. Бундай имконият, масалан, синтак — сис баҳси бўйича ҳам мавжуд. Тилшуносликда мослашув алоқаси деб баҳоланиб келган ҳодисалардан баъзилари асли мослашув алоқаси бўлмай, мувофиқлашув (координация) алоқаси экани бир неча ўн йил аввал англаб етилганига қарамай, синтактик алоқаларни янгича баҳолашга яқиндагина ботиндик. Галдаги вазифа — шу муносабат би — лан айтилган янги фикр-мулоҳазаларни ҳар бири бўйича махсус тўпланган бой фактик материал асосида синчиклаб ўрганиб, ишончли хулосалар чиқариш.

Стилистика жуда кенг соҳа бўлиб, бу ерда лексик сти — листика, морфологик стилистика, синтактик стилистика бўйича тадқиқот мавзуларини тавсия этиш мумкин. Бундай тадқиқотлар биринчи галда лексик синонимларга, морфоло — гик синонимларга, синтактик синонимларга асосланиб ба — жарилгани маъқул. Бу ҳодисаларда стилистик фарқланиш мавжуд бўлади, бу эса уларни танлаб, ўрнига қўйиб ишла — тишни тақозо қилади. Стилистикага доир бундай мавзуларни кизиқиб, берилиб бажариш мумкин.

Илмий тадқиқот мавзусини талабага ўзбек тили шева — ларини ўрганиш бўйича ҳам, ўзбек тили тарихини ўрганиш бўйича ҳам, қардош тилларни, шунингдек ноқардош тил — ларни қиёслаб ўрганиш бўйича ҳам тавсия этиш керак. Тилшуносликнинг юқорида тилга олинган соҳалари бўйича самарали илмий тадқиқот олиб бориш имконияти жуда кат — та. Юқорида ҳозирги ўзбек адабий тилига боғлаб тилга олинган мавзуларнинг деярли барчаси бўйича бу соҳаларда ҳам илмий тадқиқот олиб борилаверади.

Талабага тавсия этиладиган мавзу у бажарадиган илмий ишнинг турига мос бўлиши керак. Масалан, курс иши мав — зуси билан битирув иши мавзуси мазмун жиҳатидан ҳам, ҳажм жиҳатидан ҳам албатта фарқ қилади, мавзу танлашда ва тавсия қилишда буни назардан қочирмаслик даркор.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бажарилган иш — нинг илмийлик даражаси саҳифаларнинг миқдорига қараб эмас, мазмунига қараб белгиланади. Баъзан юз саҳифадан иборат асарни ўқиб, бирорorta янги фикр топмаслик, аксишча,

бир-икки саҳифадан иборат мақолада янги фикр айтилган — нининг гувоҳи бўлиш мумкин. Демак, биринчи галда мазмун учун курашиш керак. Бундан катъий назар, диплом иши машинка ёзувида ёки компьютерда терилган 50 саҳифа атрофида, магистрлик диссертацияси эса 80 саҳифа атрофида бўлиши кифоя.

Талабага дастлаб кичик-кичик мавзулар тавсия қилиниб, курсдан курсга бу мавзуни кенгайтириб, йириклаштириб бориш маъқул. Шу йўл билан талабага истиқболли мавзу беришга эришилади. Агар мавзу уни келгусида кенгайтириш имкониятини ҳисобга олиб танланган бўлса, битирув иши мавзуси магистрлик диссертацияси мавзуси даражасига кўтарилади.

Масалан, бир шогирдим "Ўзбек тилида **ўрта** ва **ора** сўзлари" мавзуси бўйича диплом иши ёзди, кейинчалик шу мавзуни кенгайтириб, "Ўзбек тилида **ўрин** отлари" мавзуси бўйича номзодлик диссертацияси ёқлади; бошқа бир шогирдим "Ўзбек тилида **бала** ва **паст** сифатлари" мавзуси бўйича диплом иши ёзди, кейинчалик шу мавзуни кенгайтириб, "Ўзбек тилида **кўлам** сифатлари" мавзуси бўйича номзодлик диссертацияси ёқлади. Талабанинг бундай истиқболли мавзу бўйича ишлаши ўзи танлаган ҳодисалар доирасини чуқур билишига, охир оқибат яхши мутахассис бўлиб етишувига олиб келади.

Илмий тадқиқот мавзусининг ўта кенг, ўта умумий бўлиши қораланади. Танланган мавзу мумкин қадар аниқ мақсадли бўлиши керак. Мавзуни бажаришдан кутиладиган натижа иложи борича мавзунинг номланишида ўз аксини топгани маъқул. Дастлаб илмий ишнинг номи нисбатан шартли белгиланади. Талаба мавзуга чуқур кириб борганидан кейингина мавзунинг номи катъий тус олади.

Мавзу ҳажман ўта тор бўлмаслиги ҳам керак. Мавзу ўта тор бўлса, талаба етарли фактик материал тўплашда қийналади; фактик материалнинг камбағаллиги эса фикр юритиш имкониятини чеклаб қўяди.

Талабаларга тавсия этиш мумкин бўлган бир қанча мавзуларни "Илмий иш олиб бориш асослари" номи билан chop этилган ўқув қўлланмасида (Тошкент, 1988) ҳам айтиб ўтган эдим, бу мавзулар бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотгани йўқ.

Хуллас, мавзу танлашда талаба (мавзу тавсия қилишда раҳбар) ҳар томонлама чуқур ўйлаб иш тутиши керак, чунки олиб бориладиган тадқиқотнинг самарали яқунланиши аввало мавзунинг тўғри танланганига боғлиқ.

Мавзунинг илмий-методик адабиётини ўрганиш

Мавзунинг илмий-методик адабиётини ўрганиш мурак — каб жараён бўлиб, қунт билан меҳнат қилишни талаб қилади. Талаба ўз мавзусининг илмий-методик адабиётини мумкин қадар тўлиқ қамраб олишга ҳаракат қилиши керак. Танланган мавзу бўйича бундай адабиёт бой (кўп) бўлиши ёки камбағал (оз) бўлиши мумкин. Булардан ҳар бирининг ўз ижобий ва салбий томонлари бор. Агар мавзуга доир адабиёт бой бўлса, бу мавзу фанда анча ишланган, демак, янги фикр айтиш имконияти чекланган бўлади. Агар мавзуга доир адабиёт камбағал бўлса, тайёр фикрларга суяниш имконияти оз бўлади, кўпинча мустақил иш юритишга тўғри келади, бу эса тадқиқотчидан уқув ва идрок билан меҳнат қилиши талаб қилади.

Талабага мавзунинг айрим адабиётини дастлаб раҳбари кўрсатади; бошқа адабиётларни талабанинг ўзи қидиради. Бунда аввало кутубхонанинг предмет каталогидан фойдала — нади. Бундай каталогда фанлар бўйича бўлимлар, ҳар бир фаннинг ички тармоқланиши бўйича бўлимчалар мавжуд бўлади. Предмет каталогига тил(шунослик) бўлими фоне — тика, лексика, морфология, синтаксис каби бўлимчаларга ажратилган бўлса, талабанинг иши енгиллашади: тўғридан-тўғри ўз мавзусига доир бўлимчанинг ўзи билан танишади ва керакли адабиётларни ёзиб олади.

Талаба мавзусига доир адабиётни раҳбари кўрсатган асосий адабиёт орқали ҳам давом эттиради. Кўрсатилган адабиёт монография, илмий мақола бўлса, унда бир қанча манбаларга ҳавола берилган бўлади. Талаба шундай ҳавола — лар берилган манбаларни топиб, уларни ҳам ишлаб чиқади. Кейинги адабиётларда ўз навбатида яна бошқа адабиётларга ҳаволалар бўлади, талаба буларни топиб ўрганади. Ўз таж — рибамдан бир мисол: V курс талабалигимда раҳбарим "Ҳо —

зирги ўзбек тилида жуфт сўзлар” мавзуси бўйича диплом иши ёзишни тавсия қилди ва иккита адабиёт кўрсатди, бошқа адабиётларни ўзим, юқорида таъкидланган йўллар билан қидириб топганман. Йирик кутубхоналарда библио — графия тузиш билан шуғулланувчи ходимлар бўлади, талаба ана шундай библиографнинг хизматидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Талаба ҳар бир манбани дастлаб танишиш учун ўқиб чиқади, кейин қайтадан синчиклаб ўрганади. Агар манба мавзу учун жуда муҳим бўлса, ундан кўчирма олдиргани маъқул. Агар талаба ўз қўли билан кўчириб олмақчи бўлса, оригиналдан айнан кўчирма олишга алоҳида эътибор бериши керак. Матн ҳар хил ҳарфлар билан (оч ёки қора ҳарфлар билан, босма ёки ёзма ҳарфлар билан, кичик ёки бош ҳарфлар билан) ёзилган бўлса, буларни ўз кўчирмасида акс эттириши лозим (Матнга график ишлов бериш техникаси ҳақида кейинроқ гапирилади). Энг кичик мақола ҳам одатда бир неча саҳифадан иборат бўлади. Кўчиришда саҳифа қаерда тугаса, шуни кўрсатиб бориш керак. Бунда саҳифа матни тугаган ерга ётиқроқ тик чизиқ чизилади ва бу чи — зиқнинг ўнг ёнига кейинги саҳифанинг сира рақами ёзилади: . . . . / 4 . . . . каби. Саҳифа чегарасини кўрсатиш кейин — чалик керак бўлади. Мавзунинг адабиётига обзор беришда, илмий ишнинг ўзини баён қилишда адабиётларга ҳаволалар берилади, ана шунда сиз тилга олган фикр ўша манбанинг қайси саҳифасида айтилганини кўрсатиш шарт. Адабиётни ўрганиш вақтида йўл-йўлакай саҳифани кўрсатиб кетиш сизни илмий ишни бевосита ёзиш мобайнида яна манба қидиришдан, демак, ортиқча меҳнат ва вақт сарф қилишдан халос қилади.

Агар ўрганилаётган манба ҳажман катта бўлса, талаба бу адабиётдан ўз мавзусига доир қисмини аниқлаб, шу қисмини ишлаб чиқади. Бунда қайси сарлавҳаларни, қайси саҳифа — ларни ишлаб чиққанлигини манба маълумотлари билан биргаликда ёзиб бориши керак.

Ишлаб чиқиш лозим бўлган адабиётдан нусха кўчириб олиб, кейин унга қайта-қайта мурожаат қилиб туриш — энг тўғри йўл; чунки талаба қайта-қайта ўқиш орқали ҳодисани чуқурроқ англайди, аввал сезмаган қирраларини кашф этади.

Кўчирма олганда шу матндаги ҳаволаларни ҳам ёзиб олиш керак.

Агар китоб ўз шахсий кутубхонангизники бўлса, керакли қисмларини китоб саҳифасида ҳошияга юмшоқ қора қалам билан турли белгилар қўйиб кўрсатишингиз мумкин. Маса — лан, керакли қисмнинг бошланишига [белгисини, охирига] белгисини қўйиш мумкин. Бу белгиларни саҳифанинг ҳошиясига ҳам чиқариш керак, шунда зарур қисмни тез топишга эришасиз.

Сизга зарур қисм кичик ҳажмли бўлса, уни ўзингизча баён қилишдан тийилиб, айнан кўчириб олганингиз маъқул. Чунки ўз сўзи билан баён қилишда маттни нотўғри тушуниб, хато талқин қилиб қўйиш хавфи бор. Бундай кўчирмаларни (умуман, барча кўчирмаларни ҳам) алоҳида-алоҳида қоғозга ёзган маъқул. Бу қоғозлар бир хил форматли бўлиши керак; ҳар хил форматли бўлса, уларни таснифлашда, тахлашда турли ноқулайликлар юзага келади. Кўчирма бир қоғозга сифмаса, давомини иккинчи қоғозга ёзинг ва бу қоғозларни шу заҳоти нумерланг. Кўчирманинг бир қоғозга сифмаслиги яна кўп марта воқе бўлади; шу сабабли бундай икки-уч бетли кўчирмаларни нумерлашда ҳар хил усул қўлланг: бирида рақамни қоғознинг юқори чап бурчагига қўйсангиз, иккинчи кўп қоғозли кўчирмада ўнг бурчагига қўйинг, бирида рақамнинг ўзини қўйсангиз, бошқасида нуқтали ёки қавсли рақамни қўйинг.

Кўчирмаларни алоҳида-алоҳида қоғозларга ёзишдан мақсад — кейинчалик турли адабиётлардан олинган кўчирмаларни уларда баён қилинган фикр асосида бирлаштиришга имконият яратиш. Шунда маълум бир фикр акс этган кўчирмалар бир ерга тўпланади, уларни ўзаро қиёсан ўрганиш мумкин бўлади. Шу мақсадни назарда тутиб асли бир қоғозда бир фикрни акс эттиришга эришган маъқул. Маълум бир фикр акс эттирилган қоғоз(лар) охирида манба маълумотларини албатта ёзиш керак (Манба маълумотларини ёзиш, илмий иш матнида манба кўрсатиш тартиби ҳақида алоҳида гапирилади).

Илмий-методик адабиёт сўзсиз ўзаро қиёслаб ўрганила — ди. Тадқиқотчи ўзи ўрганган адабиётлардаги умумий ва фарқли фикр-мулоҳазаларни аниқлайди, шулардан ўзи тўғри

деб билган фикр-мулоҳазаларга суяниб иш қилади. Айни бир ҳодисани ҳар хил талқин этиш, фарқли баҳолаш билан дуч келинса, ажабланмаслик, ранжимаслик лозим; чунки бундай талқинлар кишини фикрлашга мажбур қилади.

Айни бир ҳодиса ҳар хил баҳоланган бўлса, улардан бири тўғри, бошқалари нотўғри, ёки барчаси нотўғри бўлиши мумкин. Бундай ҳар хил фикрлар орасидан тўғриси ажаб — ратиб олиш осон кўчавермайди. Фараз қилайлик, тадқиқотчи бирор бадиий асар бўйича воситасиз тўлдирувчининг ишла — тилишини ўрганмоқчи. Бунинг учун аввал илмий-методик адабиётларда воситасиз тўлдирувчи ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалар билан танишиб, уларни танқидий ўрга — ниши лозим. Ана шунда у айни бир ҳодисанинг турлича талқин қилинганини кўради.

Бир манбада воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги сўз билан ифодаланиши ва бунда тушум келишиги белгили (-ни қўшимчаси қатнашган ҳолда) ёки белгисиз (-ни қўшимчаси қатнашмаган ҳолда) бўлиши айтилган. Бошқа манбада эса воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги ва бош келишикдаги сўзлар билан ифодаланиши айтилган. Бу икки хил фикр ўз аксини топган манбаларда келтирилган мисолларни ўзаро қиёсласак, биринчисидagi белгили тушум келишигига иккинчисидagi тушум келишиги, биринчисидagi белгисиз тушум келишигига иккинчисидagi бош келишик мос тушишини кўрамыз. Демак, ҳодисалар шакл жиҳатидан айнан тенг, лекин уларни талқин қилиш фарқли. Адабиёт — ларда бундай икки хил ёндашувнинг сабаблари етарли ёки бутунлай изоҳланмайди. Масалани ойдинлаштириш учун бу икки келишикнинг синтактик вазифаларини қиёслаб ўрга — ниш лозим бўлади. Манбаларда тушум келишиги бир вази — фали, бош келишик эса кўп вазифали келишик сифатида тасвирланган. Бош келишикнинг вазифалари қаторида кўп — чилик манбаларда воситасиз тўлдирувчини шакллантириши айтилмайди, баъзиларида айтилади. Бош келишикнинг ва — зифалари қаторига воситасиз тўлдирувчини шакллантириш вазифаси анча кейин киритилди. Бундан ташқари, бош ке — лишикнинг вазифалари қаторида қаратувчини шаклланти — риши ҳам айтилди. Кўриниб турибдики, келишик қўшимчаси қатнашмаса, бош келишикка тенг деган фикр олға сурилди. Натижада ўзбек тилининг (умуман туркий тилларнинг) аср —

лар давомидаги тараққиёти билан юзага келган ўзига хос хусусияти – айрим келишикларнинг белгили ва белгисиз ишлатилиш имконияти инкор этилди. Бундай ҳолат ҳодисага юзаки (формал) ёндашиш оқибатида воқе бўлди. Бу ерда бошқа тиллардаги ҳолатдан андоза олиб фикр юритишнинг таъсири ҳам бор.

Ҳодисага турли нуқтаи назардан ёндашув (Мен бу ма – салани 1988- йилда нашр қилинган "Илмий иш олиб бориш асослари" номли ўқув кўлланмасида анча кенг ёритганман, бу ерда қайтаришни лозим топмадим) ўзбек тилида тушум, қаратқич келишикларининг белгили-белгисиз шаклда ишла – тилиши ўз тарихий асосларига эгаллигини, турли-туман шарт-шароитларда намоён бўлишини тасдиқлайди.

Воситасиз тўлдирувчини исталган бирикма таркибида ҳам белгили, ҳам белгисиз тушум келишиги шаклида ишла – тавериш мумкин эмас. Аввало, тушум келишигининг белгили ишлатилишини талаб қилувчи ҳолатлар кўп. Тушум келишигининг белгили ёки белгисиз ишлатилиши биринчи галда қайси туркум сўзига қўшилиб келганига боғлиқ: от туркумидан бошқа туркум сўзига (олмошдан ташқари) қўшилиб келса, белгили ишлатилади. Иккинчи босқичда турдош отлардан атоқли отларни ажратиш керак: атоқли от тушум келишигининг белгили шаклида ишлатилади. Шундай ажратишни давом эттириб, учинчи босқичда турдош отлар – нинг эгалик қўшимчаси билан ишлатилган шаклини, тўр – тинчи босқичда келишикнинг белгили бўлишини талаб қиладиган сифатловчи олиб келган турдош отларни, бе – шинчи босқичда орага бошқа сўз киритилиб, тўлдирилми – шидан узоқлашган (дистант ҳолатда жойлашган) воситасиз тўлдирувчиларни, олтинчи босқичда тўлдирилмиши восита – сиз тўлдирувчининг белгили тушум келишигида бўлишини талаб қилувчи ҳолатни ажратиш керак. Ана шу олтинчи босқичда тўлдирилмиши воситасиз тўлдирувчининг белгисиз тушум келишигида бўлишини талаб қиладиган ҳолат ҳам мавжуд. Ниҳоят еттинчи босқичда воситасиз тўлдирувчини талабга қараб белгили ёки белгисиз ишлатиш мумкин бўлган бирикмалар қолади: **китобни ўқимоқ** ёки **китоб ўқимоқ** каби. Тушум келишигининг белгили ва белгисиз ишлати – лиши тенг эмас. Юқорида тушум келишигини белгили иш – латиш лозим ҳолатлар олтита, белгисиз ишлатиш лозим ҳолат биргина эканини, белгиси ёки белгисиз шакллардан

ёки белгисиз шакллардан бирини танлаб ишлатиш мумкин ҳолат ҳам биргина эканини таъкидладик. Демак, келишикни белгили-белгисиз ишлатиш анча мураккаб бўлиб, уни рад этиш билан эмас, балки чуқур ўрганиш билан шуғулланиш лозим.

Ёш тадқиқотчи бундай масалаларда кенг ва чуқур мушоҳада юрита олмаслиги табиий, лекин ҳар хил, ҳатто бир-бирини инкор этувчи фикрларга дуч келганида улардан тўғрисиани танлашга интилиши, шу мақсад билан раҳбарига маслаҳат солиши даркор.

Илмий-методик адабиётларни ишлаб чиқишда уларни нашр қилинган йилига биноан (хронологияни сақлаб) ўрга — ниш тавсия қилинади. Шунда тадқиқотчини қизиқтираётган мавзу бўйича фикрлар қандай ривожлангани, нималарга эътибор берилгани, қандай фикрлар кейинги адабиётларда эътиборсиз қолдирилгани, қандай янги фикрлар ўртага ташлангани аниқ намоён бўлади.

Баъзи адабиётларда олдин айтилган бирор фикр нимага олинмагани ёки ўзгартирилгани изоҳланади, бунда тадқиқотчига ҳодисани тушуниш енгил кўчади. Афсуски, кўпчилик ҳолларда бундай изоҳлар берилмайди. Ана шундай ўринларда тадқиқотчи ўзи мустақил фикрлаши, бирор фикрнинг олинмаганининг ёки ўзгартирилганининг сабаби — ни аниқлашга ҳаракат қилиши, ўзи тушуниб етмаса, раҳбари билан шу масала бўйича маслаҳатлашиши лозим.

Масалан, ўзбек тили келишиклари аввал қуйидагича жойлаб саналган ва тасвирланган: бош келишик, қаратқич келишиги, жўналиш келишиги, тушум келишиги, ўрин келишиги, чиқиш келишиги (А.Н.Кононов). Эътибор берилса, биринчи тўрт келишикни юқоридагича санашда ғарб тилларидаги санаш асосга олинганлиги аниқ кўринади: номинатив, генетив, датив, аккузатив; охириги икки келишикни жойлаштиришда мустақил иш тутилган. Кейинроқ жўналиш келишиги билан тушум келишиги ўрин алмаштирилди (Айюб Фуломов), яна кейинроқ ўрин келишиги билан чиқиш келишиги ҳам ўрин алмаштирилди (В.В.Решетов). Натижада келишиклар қуйидагича саналадиган бўлди: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, чиқиш келишиги, ўрин келишиги. Яна бир манбада чиқиш

келишигини жўналиш келишигидан ҳам олдинга қўйиш таклиф қилинди (Шавкат Раҳматуллаев).

Айюб Гуломов ўзи киритган ўзгартиришнинг сабабини изоҳламаган. Лекин бу ўзгартириш олдинги олимларнинг санадини қайтармаслик, улардан озми-кўпми фарқланиб туриш учунгина амалга оширилмаган. Бу ўзгартириш — оддий ўрин алмаштириш эмас, балки келишиклар орасидаги яқинликни, ўхшашликни ҳисобга олиш натижаси. Ҳақиқатда, ўзбек тилида тушум келишиги бир неча белги-хусусиятлари билан қаратқич келишигига яқин, ўхшаш (келишик қўшимчаларининг вариантланиши, белгили-белгисиз ишла — тила олиши каби). Иккинчи томондан, жўналиш келишиги — нинг тушум келишидан кейин, бевосита макон келишиклари ёнида туриши мутлақо табиий.

В.В.Решетов ҳам ўзи киритган ўзгартиришни изоҳламаган; лекин бу ерда ҳам ўзгартириш асосли: жўналиш келишиги — ўрин келишиги — чиқиш келишиги тизимида макон келишикларининг табиати, ички муносабати етарли ҳисобга олинмайди. Асли ўрин келишиги ҳаракат-ҳолат содир бўладиган нуқтани билдирса, жўналиш ва чиқиш келишиклари ҳаракат йўналтирилган нуқталарни (маълум нуқтага томон, маълум нуқтадан бошқа нуқтага томон йўналган ҳаракатни) билдиради. Кўринадики, ўрин келишиги ўзаро боғлиқ жўналиш ва чиқиш келишиклари орасида эмас, балки улардан кейин жойлашгани тўғри.

Чиқиш келишигини жўналиш келишигидан олдин жойлаш билан чиқиш келишигининг ўз табиатига кўра тушум келишигига ва қаратқич келишигига яқин эканлиги ҳисобга олинди (*талабаларнинг бири — талабалардан бири, узумни енг — узумдан енг* каби).

Демак, юзаки қараганда оддий ўрин алмаштириш бўлиб кўринган ушбу ўзгартиришлар тагида тил ҳодисаларини ўзаро боғлиқликда олиб баҳолашдек чуқур мулоҳазалар ётади. Хулоса шуки, адабиётларда учрайдиган ҳар қандай ўзга — чаликларга диққат билан ёндашиб, уларни тўғри англаб етишга ҳаракат қилиш керак.

Айни бир олим бир мавзу бўйича ҳар хил вақтда бошқа — бошқа асар ёзган бўлиши мумкин. Бундай асарларни албатта қиёслаб ўрганиш, нима ўзгарган бўлса, шунга эътибор бериб, ҳисобга олиб қўйиш керак. Тадқиқотчи бундай

олимнинг кейинги асарига асосланиб иш тутиши тўғри бўлади. Агар бу олимнинг олдинги асаридаги фикрини тўғрироқ деб билиб, ўша асарига асосланиб иш тутилса, бу — ни алоҳида таъкидлаш лозим.

Масалан, сўз таркиби мавзуси бўйича узоқ йиллар илмий иш олиб борган проф. Саид Усмоновнинг негиз тушунчаси — ни талқин этишида катта ўзгариш юз берди. Дастлаб "Негиз сўзнинг нутқ momentiда аффикс ёки қўшимча оладиган лексик маъно ташувчи қисмидир" деб таърифлаган бўлса (Усмонов С. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида. - Тошкент: 1957, 13), кейинчалик "Ҳар бир морфологик қўшилиш учун асос бўлган қисм негиз дейилади" деб таърифлади (Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. -Тошкент: 1962, 86). Бу таърифлардан кейингисини асосга олиш тўғри; лекин олдинги таъриф асосга олинса, буни алоҳида таъкидлаш лозим бўлади.

Юқоридги дарсликнинг проф. Саид Усмонов вафотидан кейинги тўртинчи нашрида (1978- йил) аввалги таъриф та — моман янги таъриф билан алмаштирилган: "Сўзнинг лексик маъносини ифода қилувчи қисми негиз дейилади" (77-бет). Бу таъриф проф. Саид Усмоновники эмас, балки дарслик — нинг бошқа авторлари томонидан тузилган. Демак, бу ўз — гартириш учун жавобгарлик ана шу авторлар зиммасига юкланиши лозим. Ана шундай қалтис нашр асосида бирор олимни ноҳақ равишда айбдор қилиб қўйиш хавфи бор. Шу сабабли бир неча марта нашр қилинган асарлардаги фикр — ларни баҳолашда эҳтиёт бўлиш даркор.

Анча илгари ёзилган баъзи адабиётлардаги айрим фикрлар кейинчалик ўз қийматини йўқотиб, улардан бутунлай воз кечилган бўлиши мумкин. Бундай фикрларга муносабат билдиришда ҳам эҳтиёт бўлиш лозим. Аллақачон воз кечилган фикрни рўкач қилиб танқидий мулоҳаза бил — диришдан тийилган маъқул. Масалан, "Ўзбек тилида ўнта унли бор, шулардан олтитаси соф унлилар, тўрттаси ёлашган унлилар" тарзидаги фикр ҳали товуш билан ҳарф яхши фарқланмаган вақтнинг қолдиғи сифатида айрим асарларда акс этиб қолган; бундай фикрдан аллақачон воз кечилган. Ўзбек тилида вид категориясини ажратиш ҳаракати ҳам бўлди, ҳатто шу мавзуда номзодлик диссертацияси ҳам ёқланган. Кейинчалик бу уриниш асоссиз экани аён бўлиб,

ҳеч ким вид категориясини тилга олмай қўйди. Бошқа тиллар бўйича ёзилган адабиётлардан андоза олиб, ўзбек тилида етгита келишик ажратилиб, биринчи келишик сифатида атов келишиги борлиги кўрсатилган эди; кейинчалик атов келишигини ҳеч ким тан олмади ва бу фикр ўз-ўзидан тушиб қолди. Тилшунослигимизнинг яқин ўтмишида ҳам шундай воқеа содир бўлиб ўтди: олти келишикка еттинчи қилиб чегара келишигини (-*гача*) қўшиш ҳаракати бўлди, лекин бу фикрни ҳам ҳеч ким тан олмади ва у ўз-ўзидан тушиб қолди.

Хулоса шуки, ҳар қандай янги фикр тўғри бўлавермайди ва тан олинавермайди. Бу — табиий ҳол. Лекин бундан чўчиб, янги фикр айтишдан воз кечмаслик керак.

Мавзунини ёритишда асосга олинадиган манбани танлаш, ундан фактик материал тўплаш ва таснифлаш

Мавзу бўйича илмий-методик адабиёт ишлаб чиқилганидан кейин илмий иш ёзишга тайёргарликнинг иккинчи босқичи бошланади. Бунда тадқиқотчи ўз мавзусининг табиатида келиб чиқиб мисол тўплаш манбаини танлайди. Бундай манба сифатида одатда бадий адабиёт танланади. Агар алоҳида мақсад кўзда тутилмаса, оригинал бадий проза асарини танлаш маъқул, чунки тил ҳодисалари табиий ҳолатда энг аввало ана шу тур жанрда намоён бўлади.

Агар мавзу таржима масалалари бўйича белгиланса, мисол тўплаш манбаи шунга мос ҳолда танланади, масалан, мисол тўплаш учун айни бир асарнинг икки тилдаги нашри танланади. Бундай мавзунини ёритишдан асосий мақсад икки тил ҳодисалари орасидаги муқобиллик даражасини, ҳар бир тилнинг бой имкониятларини аниқлаш бўлади. Биринчи навбатда бошқа тилдан ўзбек тилига таржима қилиш масалалари билан шуғулланишни тавсия этиш ўринли.

Мисол тўпланадиган асарнинг ҳажмига ҳам эътибор бериледи. Бунда тўпланмоқчи бўлган фактлар нутқда оз-кўп учрашидан келиб чиқилади: оз учраса, катта ҳажмли асар, кўп учраса, кичик ҳажмли асар танланади. Ўлчов қилиб мисолларнинг миқдорини ҳам белгилаш мумкин. Бунда тўпланмоқчи бўлган миқдордаги мисол асарнинг неча бетидан

чиқса, шу бетида тўхталади. Агар мавзу бирор асарнинг тил хусусиятларини ўрганишга бағишланган бўлса, бу асардан мисоллар кўзланган мақсадга мувофиқ бошдан охиригача албатта бирма-бир кўчирилади.

Илмий ишнинг турига қараб фактик материал миқдори ҳар хил бўлади. Масалан, курс иши ёзиш учун бир неча юз мисол кифоя бўлса, диплом иши ёзиш учун мингдан ортиқ мисол, магистрлик диссертациясини ёзиш учун эса беш-ўн минг мисол керак бўлади.

Мисол тўпланмоқчи бўлган китоб аввал бадиий асар си-фатида ўқилади, кейин мисол тўплаш учун махсус ўқилади, акс ҳолда сизга керакли мисолларни кўрмай ўтиб кетасиз. Мисол тўпланадиган китоб ўз шахсий мулкингиз бўлса, унинг саҳифаларидаги сизга керакли жойларни рангли қалам билан устига чизиб боринг (фақат қора қалам бўлмаслиги шарт).

Матндаги сўзларни бир-бирига тез улаб ўқиманг, қатор – дан қаторга тез сакраб ўтиб кетманг. Ўзингизни зарур тез – ликда ўқишга ўргатиб олгунча мана бундай усулни қўлланг. Матндаги ҳар бир сўзни алоҳида-алоҳида ўқишни таъминлаш мақсади билан уч бурчакли кичкина чизғич ўртасидаги бўшлиқдан фойдаланинг: шундай чизғичнинг ички тўғри бурчагини пастки ўнг томонга тўғрилаб, керакли сатрдаги кейинги сўзни ёпадиган қилиб қўясиз ва сўзма-сўз суриб борасиз.

Мавзунинг объекти ҳар хил бўлади. Масалан, бир сўз, айтиайлик, **қўл** сўзи бўлса, назарингиз матндан шу уч ҳарф қатор келган сўзларни қидираверади. Кўпинча мавзунинг объекти бир неча сўз бўлади, масалан, **қўл, бармоқ, панжа** сўzlари бўлиши мумкин. Шундай ҳолларда матнда ҳар уч сўзга учраган мисоллар бирваракайига чизиб борилади. Асли ҳар бир сўз мисолларини алоҳида-алоҳида чизиб чиқиш ишончли бўлади, акс ҳолда бир сўз мисолларига эътибор кўпроқ қаратилиб, бошқа сўзнинг айрим мисоллари кўрмай ўтиб кетилиши мумкин. Танланган асар матнини яна бир марта кўздан кечириб, қолиб кетган мисолларни аниқлаб, чизиб чиқиш фойдали.

Навбатдаги вазифа – мисолларни карточкаларга ёзиш. Бунинг учун аввало керакли миқдорда карточка (маълум форматдаги қоғозлар) ҳозирлаш керак. Бундай карточкалар

канцтовар магазинларида сотилади. Агар карточкалар мага — зиндан топилмаса, машинка учун чиқариладиган оқ қоғоз ёки катак дафтар олиб, уни керакли формат билан босмахонада қирқтириб олиш мумкин. Карточкаларнинг формати мавзу объектга мувофиқ ҳолда белгиланади: гап турларини, айниқса қўшма гапни ўрганаётган бўлсангиз, карточканинг формати нисбатан катта бўлади, бошқа мавзуларда эса нисбатан кичик бўлиши мумкин. Карточкалар бир форматда (катта-кичикликда) бўлиши керак, акс ҳолда кейинчалик уларни таснифлаш мобайнида турли майда ноқулайликлар воқе бўлади, бу арзимас ноқулайликлар кишининг асабига салбий таъсир қилади.

Мисол ёзилаётган карточкаларни нумерлаб бориш керак, шунда қанча мисол тўплангани охириги карточканинг сира рақамидан билиниб туради. Карточкаларнинг нумерини кўрсатувчи рақам карточканинг юқори томонидаги ўнг бурчакка ёзиб борилади.

Ҳар бир карточкага битта мисол ёзилади. Бир гапда ке — ракли мисол биттадан ортиқ бўлса, улардан ҳар бири ало — ҳида-алоҳида карточкага ёзилади. Демак, бундай гап унинг таркибидаги керакли факт нечта бўлса, шунча марта алоҳи — да-алоҳида карточкага ёзилади, ҳар гал қайси факт учун ёзилган бўлса, ўша фактнинг тагига чизилади.

Тадқиқот объекти сифатида гап, қўшма гап танланган бўлса, карточкаларга бундай гап қисқартирилмаган ҳолда кўчирилиши лозим. Агар тадқиқот объекти сифатида, маса — лан, сўз, морфема танланган бўлса, бундай факт қатнашган гапни маълум қисқартишлар билан кўчириб олиш мумкин. Матнда сиз ташлаб кетган қисм ўрнига икки нуқта (уч нуқта эмас) қўйиб боринг, шу билан ушбу матн қисқартиб олингани очиқ кўринади. (Бундай мисолни илмий ишингиз матнида келтирсангиз, шу икки нуқтани сақлаб ёзасиз).

Гапларни қисқартиришда эҳтиёт бўлиш даркор: сиз ўр — ганаётган ҳодисага алоқадор, шу ҳодисанинг қуршови (кон — тексти) бўлиб хизмат қиладиган сўзлар тушиб қолмаслиги керак. Тил ҳодисаларини ўрганишда уларнинг қуршови жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Айтайлик, сиз **жой-** лексемасининг лексик маънолар тизимини ўрганмоқчисиз. Бунинг учун шу лексема қатнашган мисоллар тўплашингиз шарт. Ҳар бир карточкага

гап кўчиришда бу лексема қатнашган парчаши синчиклаб ўқиб, керакли қисмини аниқлаб, кейин кўчирасиз. Бунда нуқтадан нуқтагача тўлиқ кўчириш шарт эмас. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг "Жонфигон" ҳикоясида **жой-** лексема қуйидаги парчада ишлатилган:

Жонфигон буни, албатта, талай вақтгача хоти — нидан яшириб юрибди; бу маълум бўлиб қолганидан кейин, хотинига печанеча тавба-тазаррулар қилиб, энди бирон жойга кириб ишланга, астойдил ишлашга сўз берибди (Уч жилдлик, I жилд, 98).

Бу парчада **жой-** лексемасининг лексик маъноси учун кўр — саткич лексек қуршов бўлиб асли **кириб ишлашга, астойдил ишлашга** лексемашакллари хизмат қилади, бошқа лексемашаклларнинг **жой-** лексемасининг бу лексик маъносини очишда хизмати деярли йўқ. Демак, бу парчадаги қолган қисмни гапни тўмтоқ қилиб қўймаган ҳолда қисқартириш мумкин. Бу парчани, масалан, шундай қисқартирса бўлади:

жойга

Жонфигон .. энди бирон жойга кириб ишлашга .. сўз берибди.

Жонфигон, Уч жилдлик, I жилд, 98.

Мисолни карточкага ёзганда чап томонидан каттароқ ҳошия, бошқа томонларидан кичикроқ ҳошия қолдириб ёзилади. Акс ҳолда карточкани ушлаганда бармоқлар ёзувни беркитиб қўяди, матнни ўқишга халақит беради, сиёҳ ҳам суркалиб кетиши мумкин.

Мисолларни ёзганда қаторларни зич ёзмаслик керак, айниқса ўрганилаётган факт қатнашган қатор ост ва уст қа — торлардан очиқлик билан ажралиб тургани маъқул. Гапни кўчириб бўлгач, ўзингиз ўрганаётган фактнинг тагига тўғри чизиқ, унинг кўрсаткич қуршови остига эса тўлқинли чизиқ чизиб боринг. Акс ҳолда кўчирма ичидаги сўзлар орасидан ўз фактингизни топишга карточкаларни таснифлаш мобай — нида ортиқча вақт сарфлайсиз. Ўрганилаётган лексемани гапнинг ичида чизиб кетишдан ташқари, уни юқорига ало — ҳида қатор сифатида ёзиш ҳам фойдали; ҳозир бироз кўп вақт сарфлайсиз-у, лекин кейинчалик бу сарфлаган

вақтингизни карточкалар билан ишлаш давомида ўн баробар қилиб қайтариб оласиз.

Ўрганилаётган факт гап ичида қандай шаклда учраса, юқорига, алоҳида сатрга худди шу шаклида чиқариб ёзилади; юқорига ёзиладиган қисм лексемашаклга тенг ҳолатда кўчирилиши лозим. Масалан, юқорида "Жонфигон" ҳикоясидан келтирилган кўчирма таркибидаги **яшириб юрибди** қисми бир лексемашаклга тенг; **яшир**- мустақил феълени ўрганганда ҳам, **юр**- ёрдамчи феълени ўрганганда ҳам, юқоридаги сатрга булар иккиси чиқарилади, карточка қайси бири учун ёзилган бўлса, ўша қисм остига чизилади.

Карточкага матн кўчирилгач, алоҳида қаторга манба маълумотлари ёзилади (Манба маълумотларини ёзиш тартиби ҳақида кейинроқ гапирилади). Агар зарур топилса, автор номини, асар номини қисқартма тарзида ёзиш мумкин; шундай қилинса, изчил равишда бир хил қисқартма ишлатиш шарт.

Мавзунинг илмий-методик адабиётини ўрганиб, ишлаб чиқдингиз, мавзуни ёритиш учун танланган асардан мисолларни аниқлаб, карточкаларга кўчирдингиз. Шу билан илмий тадқиқотни бажаришга тайёргарлик даври тугаб, тадқиқотнинг ўзини амалга ошириш даври бошланади.

Баъзан илмий-методик адабиётларни ўрганиб, керакли фикрларни тўпладим, мисол ҳам йиғдим; эндиги вазифам шу фикрларга тўплаган мисолларимдан тўғри келадиганларини танлаб, ўрни-ўрнига қўйиб, ёзиб чиқишдан иборат деб ўйловчилар ҳам учрайди. Адабиётлардаги фикрларга мисол тиркаб чиқиш — ҳали том маънодаги илмий иш эмас. Асли фикрга мисол тиркаш йўли ҳамма вақт ҳам ижобий натижага олиб келавермайди. Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги тараққиёт босқичида бой фактик материал йиғиб, уларни ҳар томонлама синчиклаб ўрганиб, бу фактлар адабиётларда айтилган фикрларни қанчалик тасдиқлашини, рад этишини, қандай янги фикрни айтишга асос бўла олинishi белгилаш талаб қилинади. Демак, фактдан (тил ҳодисаси таҳлилидан) фикрга (хулосага) бориш тўғри.

Тўпланган мисолларни тўғри ва чуқур тасниф қила билиш ўрганилаётган ҳодисанинг моҳияти қанчалик тушунилганига боғлиқ. Мисоллар ўрганилаётган ҳодисанинг белгиланган хусусиятларига қараб турлича тасниф қиланади. Мисол —

ларни тасниф қилиш вақтида иш столи устида кенг жой бўлиши, ортиқча ҳеч нарса турмаслиги керак. Тўпланган мисолларни тасниф қилиш йирик тасниф нуқтасидан кичик тасниф нуқтасига томон олиб борилади. Ёу тасниф нуқталари мавзудан мавзуга фарқланиб туриши мумкин.

Масалан, тадқиқот лексик мавзу бўйича олиб борилиши режалаштирилган дейлик. Бунда мисоллар битта лексемага тўпланган бўлса, бу мисоллар аввало қатъий алифбо тартибида жойлаб чиқилади (Бунда ҳар бир мисол сўз ишлатишга — словоупотреблениюга — тўғри келади), натижада айти бир шаклда ишлатилган мисоллар тўдаланади (Булар лексема — шаклни — словоформани — акс эттиради), уларнинг оз-кўп учрагани ҳам кўриниб қолади, кейинчалик илмий ишни ёзиш мобайнида бир хил мисоллардан энг мақбулини танлаб фойдаланиш учун ҳам қулайлик яратилади. Шундан кейин ҳар бир тўдадаги мисолларни қайтадан бирма-бир синчиклаб кузатиб, лексик маъносига қараб (шу лексема ушбу мисолда қайси лексик маъноси билан қатнашганини аниқлаб), алифбо тартибини бузмаган ҳолда қайта гуруҳлаб чиқилади. Лексик маъноларни белгилашда, ўз-ўзидан, лугатларга асосланилади; мисоллар лугатда берилмаган лексик маънони кўрсатса, бундай маънони мустақил таърифлашга тўғри келади. Мисоллар лексик маънолар бўйича тўдаланганидан кейин ҳар бир тўда учун лексик маъно таърифини алоҳида карточкага ёзиб, шу тўданинг олдига қўясиз; бундай маъно таърифи ёзилган карточка тик ҳолатда тутиб ёзилади, шунда бошқа карточкалардан устки қисми чиқиб туради, шу асосда лексик маънолар бўйича бирлаштирилган мисолларнинг чегараси ҳам кўринади. Карточкалар одатда бирорта қоғоз қутичада тик тахланган ҳолда сақланади. Кейинги тасниф нуқталарини амалга оширишда мисоллар қисмма-қисм олинади, таснифлаш амалга оширилганидан кейин яна ўз жойига қайтариб қўйилади.

Мисолларни лексик маънолар бўйича бирламчи гуруҳлаб чиққач ҳар бир маъно таърифи остига бирлаштирилган мисолларни яна бир марта текшириб чиқиш фойдали: хато тушиб қолган мисолларни ўз тўдасига ўтказасиз.

Мисолларнинг бир қисмида тадқиқотчи лексик маънони аниқ белгилай олмаслиги мумкин. Шундай мисолни бирор лексик маъно мисоллари тўдасига тахминан қўйиб юбормай,

сўроқ аломати остида ажратиб қўйиш тўғри. Лексик маъно — лар кейинги таҳлиллар асосида чуқурроқ тушунилгач аввал аниқ белгилаб бўлмаган мисолнинг ўрни топилади.

Курс иши ёзишда юқорида айтилган бирламчи тасниф билан чекланиш мумкин. Лекин диплом иши ёзишда, аниқса магистрлик диссертацияси ёзишда тасниф нуқталари албатта давом эттирилади, ўрганилаётган ҳодисага турлитуман нуқталардан баҳо берилиб, унинг моҳияти очиб берилади. Масалан, ажратилган лексик маънолардан ҳар бири лексик маъноларнинг қайси турига мансублиги, семалар таркиби, бу лексик маъноларнинг тараққиёт усуллари, бири бирига боғланиши, ҳар бир лексик маънонинг кўрсатувчи қуршови, ҳар бир лексик маънонинг фаоллик даражаси (нутқда оз-кўн ишлатилиши) ва бошқа масалалар ҳам ёритилиши лозим.

Теманинг объекти сифатида бир сўз эмас, балки ўзаро маълум муносабат ҳосил этиб турувчи бир неча сўз танланган бўлса, юқорида айтиб ўтилган вазифалар аввал ҳар бир сўз бўйича бажарилади, кейин бу тасниф нуқталари бўйича аниқланган ҳодисалар танланган сўзлар бўйича қиёсан ўрганилади.

Тадқиқот мавзуси, масалан, фонетикадан, морфологиядан, синтаксисдан бўлса, ҳодисаларни тўплаш ва таснифлаш бошқача бўлиши мумкин. Тадқиқот мавзуси фонетикадан, аниқроғи ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралувчи ўзбекча лексемаларнинг товуш ва бўғин тузилишини ўрганишга бағишланган дейлик. Бундай мавзуни бажариш учун мисоллар луғатлардан тўпланиши мумкин. Мавзунинг номланишидан-оқ кўриниб турибдики, тўпланган мисоллар дастлаб бўғин миқдорига қараб тўдаланади. Биринчи навбатда бир бўғинли лексемалар кузатилиб, аввал товуш (фонема) миқдорига қараб, булар ўз ичида қандай товунлар эканига қараб, сўнгра бўғин турига қараб тавсифланади. Шунга ўхшаш тасниф нуқталари яна-да мураккаброқ тарзда икки, уч ва ундан ортиқ (агар мавжуд бўлса) бўғинли лексемаларда ҳам амалга оширилади.

Юқоридаги тасвирлардан аёнки, ҳар қандай илмий тадқиқотда ўрганилаётган ҳодисалар бир қанча нуқтайи назарлардан тасниф қилинади. Бунда тасниф нуқталарини бирин-кетин тўғри жойлаштиришга эришиш лозим. Ўрганила —

ётган ҳодисаларни таснифлаш энг кенг, умумий белги-хусусиятдан бошлаб, кейин нисбатан тор белги-хусусиятлар бўйича таснифланади, акс ҳолда таснифлаш изчил чиқмайди, қайтариқ, ортиқчаликлар юзага келади.

Масалан, қаратқич келишигининг белгили-белгисиз иш – латилиши сабабларини ўрганганда биринчи навбатда бундай сўз қайси туркум сўзи билан, қайси туркум сўзининг қандай шакли билан ифодаланганига эътибор бериш керак. Шу тасниф нуқтасига кўра аввало доим қаратқич келишигининг белгисиз шаклида ишлатиладиган сўз тури сифатида феълнинг ҳаракат номи ва сифатдош шакли ажратилади. Бунинг акси, яъни доим қаратқич келишигининг белгили шаклида ишлатиладиган сўз тури сифатида (юқорида айтилган ҳаракат номи ва сифатдошдан, шунингдек от туркумига мансуб сўзлардан ташқари) бошқа туркум сўзлари (фақат ўз сўзидан ташқари) ажратилади. Иккинчи босқич таснифда от сўзлар қайси туркум сўзи билан боғланиб кел – ганига қараб гуруҳланади ва ҳоказо ("Ўзбек тили граммати – каси". I жилд. "Фан". –Тошкент: 1975, 222).

Хуллас, мисолларни тўғри таснифлаш жуда муҳим ва масъулиятли жараён бўлиб, бунда асосан адабиётлардаги фикр-мулоҳазаларга суяниб иш тутилади, ўрни билан мус – тақил фикрлашга, масалага ижодий ёндашишга тўғри келади.

Илмий матнга ишлов беришнинг айрим жиҳатлари

Тил ҳодисалари баён қилинган матн ўзига хос то – монлари билан ажралиб туради. Шу сабабли, барча турдаги илмий матнлар олдига қўйиладиган талаблардан ташқари, айрим ўзига хос талаблар ҳам мавжуд. Илмий матнга ишлов беришнинг айрим жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

1. Вақтни ва меҳнатни тежаш, ёзишда тезликка эри – шиш мақсади билан илмий матннинг қораламасида айрим сўзлар ва қўшимчаларни шахсий қисқартма билан ифодалаш мумкин, лекин илмий матнни оққа кўчириб, машинкада ёзишга ёки компьютерда теришга тайёрлаганда бундай шахсий қисқартмаларни ишлатиш мумкин эмас. Илмий матнда **акад.** (*академик*), **проф.** (*профессор*), **доц.** (*доцент*),

ДОКТ.ДИСС. (докторлик диссертацияси), **ДОКТ. ДИСС. АВТОРЕФ.** (докторлик диссертациясининг автореферати) каби расман қабул қилинган қисқатмаларни ишлатиш мумкин. Умуман, илмий матнда шартли қисқартмалар қанча оз бўлса, бундай матни ўқиш ва тушуниш шунча енгил кўчади.

2. Барча турдаги матнлар, айниқса тил ҳодисалари баён қилинган матн ҳар жиҳатдан раво ва саводли ёзилиши шарт. Бунинг учун тил услубиёти қоидаларини, имло қоидаларини (орфографик қоидаларни ва пунктуацион қоидаларни) пухта ўрганиш ҳамда амалиётда улардан сама – рали фойдаланиш лозим.

1) Пунктуацион белгилар (тиниш белгилари) ва уларни ишлатиш қоидалари асосан интернационал (байналмилал) хусусиятга эга. Ўзбекча матнларда тиниш белгиларини иш – латиш қоидаларига амал қилмаслик ҳоллари учраб туради. Тиниш белгиларини ишлатиш билан боғлиқ қуйидаги ҳо – латларга алоҳида эътибор бериш керак:

а) Тирени (чизиқ белгисини) дефисдан (чизиқча белги – сидан) фарқлаб ишлатиш лозим. Чизиқ белгиси (—) тиниш белгилари тизимига мансуб, чизиқча белгиси (-) эса — ор – фографик белги (жуфт лексема қисмлари, такрор лексема қисмлари орасига, лексема билан юклама орасига қўйилади, араб рақами билан ифодаланган сира сонга қўшиб ёзилади).

Чизиқ белгисининг эга билан кесим орасига қўйилишига эътибор бериш керак. Бу белги тусловчи қўшимча қатнашмай шакланган от кесим билан шу жумладаги эга бўлак орасига қўйилади. Диққат қилмаслик натижасида за – рур ўринда шундай белгини қўйиш унутилади. Бундай хато – нинг олдини олиш учун жумланинг кесимига, унинг ифода ашёсига ва шаклига эътибор бериш кифоя.

Чизиқ ва чизиқча белгиларини ишлатишда воқе бўлади – ган яна бир хатолик сира сон билан боғлиқ ҳолда содир бў – лади. Имло қоидаларида сира сон араб рақами билан ифо – даланса, сирани ифодаловчи қўшимча ўрнига чизиқча қўйилиши айтилган: **3- бет** каби. Амалиётда **учинчи бет** бирикмаси баъзан **3-бет** тарзида қўшиб ёзиб юборилади, ваҳоланки **3- ва бет** ажратиб ёзилиши лозим.

Илмий ишни ёзишда шу мавзу ёритилган адабиётлардан фойдаланилади. Ана шундай адабиётга доир манба маълум – мотлари охирида саҳифанинг сира рақамини кўрсатиш талаб

қилинади. Фойдаланилган адабиётнинг нашр қилинган йили, гарчанд бу рақамлар сира сонга тенг бўлса ҳам, араб рақамларининг ўзи билан ифодаланади, сира маъносини ифодаловчи қўшимча ёзилмайди: **2002** каби (демак, бу ерда сира сон ҳақидаги умумий қоидадан четга чиқиш воқе бўлади).

Фойдаланилган адабиётнинг саҳифасини кўрсатувчи арабча рақамлар икки хил ёзилади: а) агар сира сон учун ёзилган рақамдан кейин **бет** лексемаси (ёки **б.** қисқартмаси) ёзилса, бундай рақамга чизиқча қўшилади; б) агар **бет** лексемаси (ёки **б.** қисқартмаси) ёзилмаса, бундай рақамдан кейин чизиқча қўйилмайди (демак, кейинги ҳолатда, асарнинг нашр йилини кўрсатувчи рақамларда бўлгани каби, умумий қоидадан чекиниш воқе бўлади).

Баён қилинаётган фикр сиз ҳавола (сноска) бераётган адабиётнинг бир неча кетма-кет саҳифасида айтилган бўлса, бу саҳифаларни қуйидагича ёзиб кўрсатиш тўғри: **3- – 7-бетлар**. Бундай ёзишда рақамга қўшиб ёзилган чизиқча сира сон қўшимчаси учун, сира сонлар оралиғига қўйилган чизиқ эса '**.. дан .. гача**' маъносини ифодалаш учун ёзилади. Амалиётда хато кўпинча биринчи сира сон рақамидан кейин чизиқча қўймаслик туфайли воқе бўлади: ёзувда сира сон саноқ сонга айлангириб юборилади, лекин ўқиганда сира сон тарзида ўқилади. **3- – 7-бетлар** каби ёзишда моҳияти кескин фарқ қиладиган икки белги кетма-кет келаётганини унутмаслик керак.

б) Тиниш белгиларидан қўштирноқ, қавслар (тирноқлар) қўшоқ белги бўлиб, қўштирноқни, қавсни очдингизми, уни ёпишни унутмаслик керак. Тиниш белгилардан айниқса вергулнишг (тирноқчанинг) вазифалари ранг-баранг. Айтишларича, Гафур Гулом шеър ёзганида вергулни (тирноқчани) умуман қўймас экан, тиниш белгисини қўйишни ноширларга тоншириб кетаверар экан. Бунга асосий сабаб – вергулни ишлатиш қоидаларининг мураккаблиги, албатта. Амалиётда тирноқчани керакли ўринда қўймаслик, аксинча, кераксиз ўринда қўйиш ҳоллари учрайди. Бундай хатоликлар синтаксисни, айниқса уюшиқ қатор, ажратилган бўлак, кириш бўлак каби ҳодисаларни чуқур англаб етмаслик туфайли юз беради.

2) Бош ҳарфни ишлатишда хато илмий матнда тасниф нуқталарини араб рақами билан сиралаш билан боғлиқ ҳолда юз беради. Эътиборга молик жиҳати шуки, бундай сира — лашда рим рақамларидан ҳам, араб рақамларидан ҳам (ҳатто ҳарфлардан ҳам) фойдаланилади; булар сира сонга тенг бў — лишига қарамай, бундай рақамлардан кейин чизиқча қўйилмайди (демак, бу ерда ҳам сира сон ҳақидаги умумий қоидадан четга чиқилади).

Тасниф нуқталари бир-биридан араб рақамлари билан ажратилганда бундай рақам нуқта билан ёки қавс билан ишлатилади. Шунга боғлиқ ҳолда "Нуқтали араб рақамидан кейин келган сўз бош ҳарф билан бошланади, қавсли араб рақамидан кейин келган сўз (агар у атоқли от бўлмаса) ки — чик ҳарф билан бошланади" деган қоида берилади. Аслида бундай лексемани бош ҳарф билан ёки кичик ҳарф билан бошлаб ёзишни араб рақамидан кейин ишлатиладиган нуқта ёки қавс белгиламайди, балки бундай лексема гапни ёки гапнинг қисмини бошлаб келатгани белгилайди. "Гап бош ҳарф билан бошланади" деган қоидага сўзсиз амал қилиш лозим. Демак, араб рақами нуқта билан ёки қавс билан иш — латилишидан қатъий назар, ундан кейинги лексема гапни бошлаб келган бўлса, бош ҳарф билан, гапнинг қисмини бошлаб келган бўлса, кичик ҳарф билан ёзилиши тўғри.

Гап нуқтали араб рақамидан кейин ёки қавсли араб рақамидан кейин бошланишидан қатъий назар, бундай гап — нинг охирига нуқта қўйилади; агар гапнинг қисми бошланса ва шу бандда гап тугаса, бунда ҳам нуқта қўйилади; агар ушбу гапнинг қисми кейинги бандда ҳам давом этса, нуқтали вергул (нуқтали тирноқча) қўйилади.

Матнни машинкада ёзганда ҳам, компьютерда терганда ҳам турли-туман хато-нуқсонлар юз бериши мумкин. Агар бош ҳарф ўрнига кичик ҳарф ёзилиб қолган бўлса, уни бош ҳарфга айлантириш лозимлигини кўрсатадиган белгини қўйиб саҳифанинг чап ҳошиясига чиқариш керак; бош ҳарфга айлантириш кичик ҳарф тагига ётиқроқ ост-уст икки чизиқча чизиб кўрсатилади:

⌒   Тошкент шаҳарининг   Филонзор райони

Агар кичик ҳарф ўрнига бош ҳарф ёзилиб қолган бўлса, бундай икки чизиқча ўша ҳарфнинг устига чизилади:

Г и Тошкент Цфаҳарининг чилонзор райони

3) Матн абзацдан (сархатдан) бошланиши аниқ. Кейинги сархатларни тўғри ажратишга эътибор бериш лозим:

а) Сархатдан ёзиладиган қисм олдинги сархатга уланиб кетган бўлса, бу қисмни сархатга чиқариш лозимлиги зет (z) белгиси билан кўрсатилади; бу белги баъзан шаклида ҳам ёзилади; бу белги сархатнинг ҳошиясига ҳам қўйилади;

Z .. кичик ҳарф билан ёзилиши тўғри. Z Гап нуқтали..

б) Матннинг бирор қисмини сархатдан бошлаш ноўрин деб ҳисобланса, сархатни йўқотиб, олдинги қисм давомидан ёзиш кераклигини кўрсатувчи белги ишлатилади:

↪ ...қоидага сўзсиз амал қилиш керак. ↪
↪ Демак, араб рақами... ↪

4) Сўзнинг қўшиб ёзиладиган қисмлари ажратиб ёзилган бўлса, қўшиб ёзиш лозимлигини кўрсатувчи белги қўйилади [↑↓] : **ҳам**↑**жиҳат**, 3↓- каби. Сўзнинг ажратиб ёзиладиган қисми қўшиб ёзилган бўлса, ажратиб ёзиш лозимлигини кўрсатувчи белги ишлатилади [ΥΛΥ] : **ҳам**↑**мавақт**, **ҳарқан**↓**дай** каби.

5) Матнга бирор сўз, қўшимча киритиш зарур бўлса, киритма ўрнига қуйидаги белгилардан бири қўйилади ва киритиладиган сўз, қўшимча саҳифанинг чап ҳошиясига худди шундай белги билан ёзилади:

Υ энг Масаланинг↑муҳим томони..

Υнг Масалани↓энг муҳим томони..

↓нчнг Масала↓энг муҳим томони.. каби.

Бир саҳифада бундай киритмалар бир неча бўлса, ҳар гал бир-биридан фарқли белги ишлатилади:]Г] [V Υ каби.

Киритмани матннинг ичига ёзмақчи бўлсангиз, киритма ўрнига белги қўйилиб, киритманинг ўзи шу сатрнинг уст

томонига ёзилади; киритма катта ҳажмли бўлса, саҳифанинг орқасига ёки алоҳида вараққа ёзилади.

6) Машилкада ёки компьютерда бирор ҳарф хато ёзилган бўлса, шу ҳарф устидан $\perp$ Γ $\top$ $\perp$ $\perp$ каби белгилардан бири билан чизилиб, саҳифа ҳошиясига ҳам худди шу белги қўйилади ва унинг ёнига керакли ҳарф ёзилади:

$\perp$ χ Гап бош ҳарф билан бошланади каби.

7) Матндаги бирор қисмни ўчириш лозим бўлса, унинг усти — — — каби белгилардан бири билан чизилади ва шу белги саҳифа ҳошиясига чиқарилиб, олиб ташлашни билдирадиган чизиқ чизилади:

— Ушбу асарнинг ~~баъзи~~ бошқа ўринларида каби.

Агар ўчирилаётган қисм ўрнига бошқа бирор қисмни ёзиш лозим бўлса, бундай қисм белгининг ёнига ёзилади:

— бошқа Асарнинг ~~баъзи~~ ўринларида каби.

8) Матндаги сўзларни ўрин алмаштириш лозим топилса, $\sim$ белгиси ишлатилади ва бу белги саҳифанинг ҳошиясига ҳам ёзилади:

$\sim$ Асарнинг ~~баъзи~~ бошқа ўринларида каби.

9) Фактик материал таҳлилига асосланган йирик ишда албатта таснифлаш мавжуд бўлади. Тасниф бандларини эса нумерлаш (сиралаш) лозим. Ана шундай сиралашнинг барча амал қиладиган тартиби мавжуд; энг катта сиралашда нуқтали рим рақами [I., II., III. каби] ишлатилади, иккинчи босқич сиралашда нуқтали араб рақами [1., 2., 3. каби], учинчи босқич сиралашда қавсли (тирноқли) араб рақами [1) , 2) , 3) каби], тўртинчи босқич сиралашда кичик ҳарфлар алифбо тартибидаги ўрнини сақлаб қавс (тирноқ) билан ишлатилади [а) , б) , в) каби].

Кичик ҳарфлардан фойдаланишда тагшаклга белги қўшилган ҳарфлар тушириб қолдирилади: е ҳарфидан кейин ё ҳарфи тушириб қолдирилиб, ж ҳарфи, и ҳарфидан кейин й ҳарфи тушириб қолдирилиб, к ҳарфи ишлатилади.

Юқорида айтилган сиралаш тартиби шаклан қуйидагича тус олади (ички сиралашни ҳар гал бир сархат ичкарига олиб ёздик) :

I.

1.

1)

а)

б)

2)

2.

II.

Тасниф нуқталари бундан кўп бўлса, нуқтали рим рақамидан кейин нуқтали бош ҳарфдан фойдаланилади, бу ҳам етарли бўлмаса, нуқтали рим рақамидан кейин қавсли (тирноқли) рим рақамидан фойдаланиш мумкин.

10) Илмий ишнинг муқовасига, сарварағига ва сарварақ орқасига нималар ва қандай ёзишнинг ҳам ўз тартиби бор. Муқованинг тепа қисмида авторнинг исмини кўрсатувчи ҳарфий қисқартма ва тўлиқ фамилия ёзилади, беш-олти қатор пастга асарнинг номи ёзилади.

Сарварақда аввал вазирликнинг, кейин олий ўқув юртининг номи тўлиқ ёзилади. Уч-тўрт қатор пастга авторнинг исми ва фамилияси, яна уч-тўрт қатор пастга асарнинг номи ва унинг остига ушбу асар нима эканлиги, нимани баён қилишга бағишлангани ёзилади. Сарварақнинг паст қисмида шаҳар номи, нашриёт номи, нашр йили таъкидланади.

Сарварақда ёки унинг орқасида (кейинги саҳифада) ушбу ишни бажаришда раҳбарлик қилган кишининг ва оппонентнинг, тақризчининг исми, фамилияси, илмий даражаси, илмий унвони ёзилади.

11) Тил ҳодисалари баён қилинган матнда ўрганилаётган ҳодисалар мисол тариқасида келтирилади. Бундай мисоллар баён матнидан ажралиб туриши учун курсив билан, оч қора ҳарфлар билан ёзилади. Курсив билан ёзиш лозимлиги шундай қисм остига тўлқинли чизиқ чизиб, оч қора ҳарфлар билан ёзиш лозимлиги тўғри чизиқ чизиб кўрсатилади :

Йўқолган пичоқнинг сопи олтин (Мақол).

Изоҳли луғатда кўз сўзи тўрт маъноли деб тасвир –
ланган.

Агар мисол тариқасида келтирилган жумла таркибидаги бир сўзни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим бўлса, ўша сўз остига пунктир чизилади, бу белги ҳарфларни ёйиб ёзиш лозимлигини ифодалайди:

Йўқолган пичоқнинг сопи олтин (Мақол).

Изоҳли луғатда **кўз** сўзи тўрт маъноли деб тасвир –
ланган.

Илмий матн ичида ўрганилаётган ҳодисанинг маъноси таърифланса, бундай таъриф тирноқларга олинади (Шундай мақсад билан қўштирноқдан фойдаланиш маъқул эмас):

Кўз сўзининг ҳосила маънолари 'кўриш аъзоси' маъносидан ўсиб чиққан.

Ўрганилаётган ҳодисаларни намоёни қилиш, тасдиқлаш учун бирор манбадан келтирилган кўчирма одатда жумлага, баъзан йирик жумланинг маълум бир қисмига тенг бўлади; бундай кўчирма сархатдан бошлаб ёзилади, қўштирноққа олинмайди. Кўчирилаётган жумла кўчирма гапга тенг бўл – сагина, чизиқ (тире) билан бошланади ёки қўштирноққа олинади.

Кўчирманинг охирида манба маълумотлари ушбу ишда қабул қилинган (қисқартмали ёки қисқартмасиз) шаклда қавсларга олиб ёзилади. Кўпинча асар авторининг номини келтириш билан чекланилади. Авторнинг номи бир сўздан иборат бўлса, шу сўзни қисқартмасиз ёзиш ўз-ўзидан аён:

Туганмас конимиздир тоғ билан туз (Ҳабибий).

Авторнинг номи икки сўздан иборат бўлганида ҳам би – ринчи сўзни тўлиқ ёзиш кўп асрлик анъанамизга мос бўлади: **А.Навоий** шаклида эмас, **Алишер Навоий** шаклида, **А.Қаҳҳор** шаклида эмас, **Абдулла Қаҳҳор** шаклида ёзиш мақбул.

Халқ оғзаки ижодиёти асаридан олинган мисолда ўша асарнинг номи қўштирноққа олиб тўлиқ ёзилади:

Сочинг сумбул , хилча келгандир белинг ("Нигор ва Замон").

Йўл-йўлакай ҳурматли ёзувчимиз Сайидаҳмаднинг исми нотўғри ёзилиб кетганига эътиборни жалб қилмоқчиман. Бу киши келиб чиқиши жиҳатидан сайидлардан: **сайид** сўзи 'Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб киши' деган маънони англатади (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 11), **саид** сўзи эса 'бахтли' деган маънони англатади. Мўътабар ёзувчимиз — нинг исмини ҳеч бўлмаса **Сайидаҳмад ёки Сайдаҳмад** тарзида ёзиш аслига яқинроқ бўлади. **Саид Аҳмад** тарзида ёзилишидан бу кишининг исми **Саид**, ота исми **Аҳмад** деб тушуниб юрганлар жуда кўп; ваҳоланки исмлари **Аҳмад, Сайид** сўзи эса 'пайғамбар авлод' деган тушунчани билдиради. Мен адибимизни ўз исмига эътиборсизликда айбладан йироқдаман; балки мустабид тузум даврида 'пайғамбарзода Аҳмад' бўлишдан кўра 'бахтли Аҳмад' бўлишни маъқул кўргандирлар.

12) Манба маълумотларини ёзишнинг ҳам ўз тартиби бор. Аввал авторнинг фамилияси, кейин исми ва ота исми ёки шуларни кўрсатувчи ҳарфий қисқартмалар ёзилади; ҳарфий қисқартмадан кейин нуқта қўйилади: **Боровков А.К.** каби. Шу тартиб илмий ишнинг библиография қисмида (адабиётлар рўйхатида) ҳам сақланади. Матн ичида, аксинча, аввал исм ва ота исми кўрсатувчи ҳарфий қисқартма, кей — ингина фамилия ёзилади: **А.К.Боровков** каби. Матн ичида (агар маълум бўлса) авторнинг илмий унвонини ҳам ёзиш мумкин: **акад. А.Н.Кононов, проф. А.К.Боровков** каби.

Илмий ишни товуш чиқариб ўқиётганда ҳарфий қисқартмани тўлиқ шаклига айлантириб ўқиш лозим, агар буларнинг тўлиқ шакли номаълум бўлса, фамилиянинг ўзини ўқиш керак.

Мақола асосида авторнинг исми ва ота исмини билиб олиш кўпинча қийин. Аммо китоб бўлса, унинг сарварағида ёки охириги саҳифасида авторнинг исми ва ота исми тўлиқ ёзилади. Масалан, китобнинг муқовасида **А.Н.Кононов** деб ёзилса, охириги саҳифасида **Андрей Николаевич Кононов**

деб тўлиқ ёзилади. Ушбу авторнинг китобидан кўчирма олганда **Кононов А(ндрей) Н(иколаевич)** деб ёзиб қўйилса, илмий ишни ўқиб беришда бу маълумотдан фойдаланиш мумкин бўлади.

Манба маълумотларида фамилия ва ҳарфий қисқартмалар ёзилганидан кейин асарнинг номи ёзилади. Асар номи бош ҳарф билан бошланади; қўштирноққа олинмайди:

Ф у л о м о в А. Ф. Феъл...

Ҳарфий қисқартмадан кейин нуқта қўйилгани сабабли яна бир нуқта қўйилмайди; агар аввал ҳарфий қисқартмаларни, кейин фамилияни ёзсак, орага нуқта қўйилиши аниқ кўринади:

А.Ф. Ф у л о м о в. Феъл ...

Агар авторлар биттадан ортиқ бўлса, уларнинг фамилияси ва ҳарфий қисқартмалари бир-биридан вергул билан ажратилади, гўё уюшиқ қатор деб қаралади:

Ф у л о м о в А., Т и х о н о в А., Қ ў н ғ у р о в Р.
Ўзбек тилининг морфем луғати...

Агар асар алоҳида китоб бўлса, юқоридагича ёзилади. Сиз ўрганаётган асар тўпламдаги ёки журналдаги мақолалардан бири бўлса, мақоланинг номидан кейин икки тик чизиқ (параллел белгиси) қўйилиб, тўпламнинг ёки журналнинг номи ёзилади, бу ном одатда қўштирноққа олинмайди. Агар бу китоб журнал бўлса, нашриётнинг номи ва нашр қилинган шаҳари ёзилмайди, нашр қилинган йили ва сира рақами қайд этилади:

А б д у л л а е в Ф (а т т о ҳ). Замаҳшарийнинг "Муқаддимат—ал—адаб" асари ва унинг тили ҳақида ||
Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 4.

Бадий асар, дарслик ва қўлланмалар одатда бир неча марта нашр қилинади; шундай бўлса, асарнинг нечанчи наشري эканини ҳам кўрсатиш керак; бундай маълумот китоб номидан кейин келтирилади:

М и р з а е в М., У с м о н о в С., Р а с у л о в И. Ўзбек тили. 4-нашри. Ўқитувчи. -Тошкент: 1978.

Нашр қилинган шаҳар номини қисқартма билан ёзиш чекланган. Масалан, **Москва** учун **М.**, **Ленинград** учун **Л.** қисқартмаси қабул қилинган. Бошқа шаҳарларнинг номини тўлиқ ёзиш тавсия қилинади: **Тошкент, Таллин, Тбилиси**

каби. Нашр қилинган шаҳар номи олдига чизиқ чизилади, кетига эса икки нуқта қўйилади.

Манба маълумотларининг охирида асарнинг саҳифаси кўрсатилади. Рус тилида ёки бошқа бир чет тилда ёзилган манбада саҳифани **С. 3.** тарзида, ўзбек тилида ёзилган манбада **3- б.** тарзида ёзиш учрайди. Ўзбек тилида ёзилган асарда воқе бўладиган бундай ноқулайликдан қутулиш учун, асар қайси тилда ёзилганидан қатъий назар, саҳифани араб рақамининг ўзи билангина ёзиб кўрсатиш маъқул.

Агар асар алоҳида китоб бўлса, унинг ҳажми (неча саҳифадан иборат экани) таъкидланади, бунда рақамдан кейин чизиқча (дефис) ёзилмайди:

М и р з а е в М., У с м о н о в С., Р а с у л о в И.
Ўзбек тили. 4- нашри. Ўқитувчи. –Тошкент: 1978, 257 б.

Кўринадики, бундай ҳолатда **б.** қисқартмасини ёзиш шарт.

Ўрганилаётган асар мақола бўлса, унинг ҳажми саҳифаларнинг сира рақамлари ёрдамида кўрсатилади:

А б д у л л а е в Ф(а т т о х). Замаҳшарийнинг "Муқаддимат – ал – адаб" асари ва унинг тили ҳақида || Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 4- сон, 7- – 10- бетлар.

Манба маълумотларини юқоридагича тартиб билан ёзиш матн ичида ҳам, библиографияда (адабиётлар рўйхатида) ҳам бир хил сақланади.

13) Илмий ишда фойдаланилган адабиётларга турли-туман муносабат билдириш мақсади билан сноскалар (ҳаво – лалар) берилади. Кўпчилик амал қилиб келаётган усул қуйидагича:

а) Матн ичида ҳавола бериш лозим топилган ўринда сўз охирига сатрдан бироз юқорига чиқариб араб рақами қўйилади, бу рақам матн ҳарфининг ҳажмидан бироз кичик бўлади:

Ф.А.Абдуллаевнинг фикрича¹, ... каби

Бу ердаги рақам ҳавола рақами эканини, сатрдан бироз юқорига чиқариб ёзиш лозимлигини қуйидагича махсус белги билан кўрсатиш мумкин:

Ф.А.Абдуллаевнинг фикрича¹, ... каби

Ҳар бир саҳифадаги бундай ҳавола рақамига мутаносиб ҳолда саҳифанинг паст қисмида ҳаволанинг ўзи ёзилади. Ҳавола матни саҳифанинг матнидан ётиқ чизиқ билан ажратилади, бу чизиқ саҳифанинг чап томонидан бошланади, лекин саҳифанинг ярмигача чизилади; бу чизиқнинг уст томонидан икки интервал ҳажмида, паст томонидан эса бир ярим интервал ҳажмида очиқлик қолдирилади, шу усул билан ҳа — вола матни асосий матндан аниқ ажратилади.

Саҳифа пастидagi ҳавола матни унинг учун саҳифа матнида қўйилган араб рақами билан бошланади; бу рақам сархатдан матн ичидаги рақамга мутаносиб ҳолда (сатрдан бироз юқорига чиқариб кичикроқ ҳажмда) ёзилади. Бундай усулда ёзиш машинкада ҳам, компьютерда ҳам ортиқча меҳнат талаб қилади. Шундан қутулиш учун бу рақамни матн қаторининг ўзига бир хил катталиқда ёзиб, бу рақамдан кейин нуқта қўйиш усулини қўллаш афзал:

---

1. Ф. Абдуллаев .. каби

Бир ҳаволада бир неча манба келтирилса, уларни кетма-кет ёзиш керак. Бунда бир манба маълумоти иккинчи манба маълумотидан нуқтали тирноқча билан ажратилади:

---

1. Фуломов А. . . . . ; Ҳожиёв А. . . . . каби.

Айни бир манбага кетма-кет ҳавола берилса, биринчи ҳаволада манба маълумотлари тўлиқ ёзилади, кейинги ҳаво — лада эса манба маълумотлари ўрнига **Юқоридаги асар** сўз — лари ёзилиб, ундан кейин шу асарнинг ҳавола қилинаётган саҳифасининг сира рақами ёзилади:

---

1. Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. "Фан". —Тошкент: 1985, 57.

2. Юқоридаги асар, 97. каби.

Ҳавола ўрни ва ҳаволанинг ўзи кўпинча ҳар бир саҳи — фада мустақил рақамланади; кейинги саҳифадаги ҳавола яна

1 рақами билан бошланади. Ҳаволани ҳар бир саҳифада мустақил рақамлашнинг ўзига хос ижобий томони бор: Би — рор ҳаволани олиб ташламоқчи бўлсангиз ёки янги ҳавола қўшмоқчи бўлсангиз, рақамлашдаги ўзгариш бир саҳифа — нинг ўзи доирасида воқе бўлади.

Айрим нашрларда ҳаволаларни асарнинг бошидан охиригача ёки бобма-боб рақамлаш усули ҳам ишлатилади. Бунинг ижобий томони шуки, қўлёзма матнини машинкада ёзишда, саҳифаларнинг бошланиши ва тугаши ўзгариб кет — тишидан қатъий назар, ҳавола рақамлари саҳифага ўзгармай ўтаверади. Бу усулнинг салбий томони ҳам бор: илмий иш матни деярли тайёр бўлганида, масалан, 20- саҳифадаги бир ҳаволани олиб ташлаш ёки шу саҳифага янги ҳавола қўшиш лозим бўлиб қолса, шу саҳифадан кейинги барча ҳавола — ларнинг рақамларини ўзгартириб чиқишга тўғри келади.

Кейинги вақтда ҳавола беришнинг бошқача усулидан фойдаланиш кучаймоқда. Бу усул ихчамликка олиб келади. Бунда саҳифанинг пастида одатдаги ҳавола бўлмайди. Матн ичидаги ҳавола рақами ҳам бошқача ёзилади: Матн қаторининг ўзида ҳавола рақами қавсларга олиб ёзилади, бу рақам илмий иш охиридаги адабиётлар рўйхатига қўйилган рақамга мос қўйилади. Демак, бунда алифбо тартибига асосланган адабиётлар рўйхати бўлмайди, адабиётлар ҳавола берилишига қараб жойлашади. Матн ичида қавсларга олиб ёзилган араб рақами шу адабиётга қараш кераклигини бил — диради, шу рақамдан кейин вергул (тирноқча) билан ажра — тиб ёзилган араб рақами эса ўша асарнинг қайси саҳифасига қараш кераклигини кўрсатади. Айни бир манбага берилган ҳаволаларда, бу манбага ҳавола илмий иш матнининг қаерида берилишидан қатъий назар, биринчи рақам сақланади, ҳавола бошқа саҳифага берилган бўлса, саҳифани кўрсатувчи рақам шунга мос равишда ўзгариб бораверади:

... (1, 7) ...

... (1, 26) ...

... (2,3) ...

... (2, 12) ...

Бундай ҳавола бериш усули қўлланган илмий ишнинг охи — рида қатъий рақамланган адабиётлардан ҳар бирига тўлиқ манба маълумотлари ёзилади, фақат саҳифа рақами келти — рилмайди (Саҳифани кўрсатувчи рақам матн ичида берилма — ди).

Илмий ишни ёзиш ҳақида

Мавзунинг илмий-методик адабиёти ўрганилиб, ишлаб чиқилди, мавзу бўйича фактик материал тўпланиб, дастлабги тасниф амалга оширилди. Шу билан илмий иш олиб боришга тайёргарлик босқичи асосан тугаб, бевосита илмий ишнинг ўзини ёзиш босқичи бошланади.

Маълумки, илмий тадқиқот мавзуси танланганидан кейин илмий ишнинг хомаки режаси тузилади. Мавзунинг илмий-методик адабиёти синчиклаб ўрганилганидан кейин бу хомаки режага турли-туман ўзгаришлар киритилади. Мавзу бўйича тўпланган фактик материалнинг дастлабги таснифи ҳам иш режасига ўзгартириш киритиш лозимлигини кўрса — тиши мумкин. Ана шундай ўзгаришлардан кейин бажариладиган илмий ишнинг мазмун-мундарижаси анча ойдинлашади.

Илмий иш, жумладан диссертация одатда кириш, асосий қисм, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, мундарижа қисмларидан иборат бўлади; мавзунинг табиатига қараб илова қисми ҳам берилади.

Илмий ишни ёзиш одатда "Кириш" қисмини ёзиш билан бошланади. Диссертациянинг "Кириш" қисми икки бўлимдан таркиб топади: 1. Ишнинг умумий тавсифи. 2. Мавзунинг ўрганилиш даражаси (илмий — методик адабиётларга тавсиф).

Ишнинг умумий тавсифи бўлимида мавзунинг долзарблиги асосланади, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари каби бир қанча масалалар қисқа тарзда баён қилинади (Бу бўлим барча соҳалар бўйича ёзиладиган диссертациялар учун Олий Аттестация Комиссияси белгилаган тартибда ёзилади). Бу бўлимдаги баёнларнинг кўп қисмига асли диссертация ёзиб бўлинганидан кейингина аниқ жавоб чиқади. Масалан, тадқиқотдаги илмий янгиликлар, тадқиқотнинг илмий ва амалий қиймати ҳақида фақат илмий иш якунланганидан кейингина аниқ маълумот бериш мумкин. Шу сабабли "Кириш" қисмидаги бу бўлимни ёзишга одатда диссертациянинг асосий қисми ёзилганидан кейин қайтилади.

"Кириш" қисмининг иккинчи бўлимида диссертация мавзуси бўйича ўрганиб чиқилган илмий-методик адабиётларга тавсиф берилади, уларнинг ютуқ ва камчиликлари таҳлил қилинади. Адабиётларга муносабат хронологияни

сақлаб билдирилади, шунда мавзунинг ўрганилиш даражаси босқичма-босқич очиқ кўринади. Адабиётларда айтилган фикр-мулоҳазаларга холисона ёндашиб баҳо бериш шарт.

Диссертациянинг асосий қисми мавзунинг табиатига қараб турлича бўлади. Бу қисмнинг бошланишида илмий иш қандай бобларга бўлингани қисқа изоҳланади, сўнгра сар – лавҳалар остида ҳар бир бобнинг матни бошланади. Мавзу – нинг табиати талаб қилса, диссертация аввал йирик бўлим – ларга ажратилиб, кейин бу бўлимлар бобларга ажратилади. Боблар ўз навбатида турли сарлавҳалар билан қисмларга ажратилади, булар ўз навбатида яна кичик сарлавҳалар билан ажратилиши мумкин. Шундан кейинги бўлинишлар рақамлаш орқали амалга оширилади.

Диссертациянинг асосий қисми олдига қўйиладиган талаблардан бири – ажратиладиган бўлимлар, боблар, сарлавҳалар мазмунан асосли бўлиши, изчил жойланиши, ҳажман ҳам мумкин қадар мутаносиб бўлиши керак.

Хулосалар икки турли бўлади: 1) Диссертациянинг ҳар бир боби (агар мавжуд бўлса, ҳар бир йирик бўлими) ўз хулосалари билан яқунланади; 2) Диссертациянинг охирига умумий хулосалар чиқарилади. Шунини ҳисобга олиб, муҳим хулосаларни боблар охирида бермай, диссертация охиридаги хулосаларда бериш лозим. Хулосалар лўнда, аниқ ва ишонarli баён қилиниши зарур; бу ерда ортиқча сўзга ўрин йўқ. Хулосаларни сунъий равишда майдалаб кўпайтириш қораланади. Хулосалар одатда рақамланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхатини тузиш алифбо тартибида амалга оширилади: аввал бириинчи ҳарфи асосида, биринчи ҳарфи бир хил бўлса, иккинчи ҳарфи асосида, булар ҳам бир хил бўлса, учинчи ҳарфи асосида ва ҳоказо жойланади. Бир авторнинг бир неча асари ҳам одатда алифбо тартибида жойланади. Адабиётлар рўйхатини тузишда фойдаланилган адабиётларнинг миқдорини кўрсатиш мақсади билан баъзан манба маълумотлари бошланишига сира рақами қўядилар. Асли сира рақами алифбо тартибида тузилган рўйхат учун ортиқча.

"Фойдаланилган адабиётлар" қисмидан кейин (агар "Илова" қисми бўлмаса) "Муңдарижа" жойланади. "Муңдарижа"ни илмий ишнинг бошланишида (сарварақдан кейин) жойлаш ҳам учрайди. Муңдарижа дастлаб тузилган иш ре –

жасини ҳисобга олган ҳолда диссертациянинг амалда ажра — тилган бўлим, боб, сарлавҳалар и асосида тузилади. Мунда — рижада энг йирик бўлимларнинг номи катта ҳарфлар билан, иккинчи даражали сарлавҳалар кичик қора ҳарфлар билан, учинчи даражали сарлавҳалар оч кичик ҳарфлар билан ҳо — шиядан бошлаб ёзилади. Агар тўртинчи, бешинчи даражали сарлавҳалар ҳам мавжуд бўлса, улар бир сархат ичкарига суриб ёзилади. Мундарижада қўйилган саҳифа рақамлари диссертациянинг шу сарлавҳалар акс этган саҳифаларига мос бўлиши лозим.

Мавзунинг табиатига қараб диссертацияда "Илова" қис — ми ҳам берилиши мумкин. Бундай қисм мундарижадан ол — дин жойлашади. Масалан, диссертация лексик полисеме — мияни ёритишга бағишланган бўлса, ишда таҳлил қилинган кўпмаъноли лексемаларнинг семемалар тизимини акс этти — рувчи изоҳлар жамланиб, турли чизмалар тарзида илова қилиниши мумкин.

Илмий тадқиқотнинг барча қисмлари ёзиб бўлинганидан кейин илмий иш матни бир бутун ҳолда махсус кузатилиб, йўл қўйилган нуқсонлар бартараф қилинади. Агар зид фикрлар акс этиб қолган бўлса, шулардан тўғриси сақланиб, нотўғриси ўчирилиши ва шу муносабат билан матннинг бошқа зарур ўринларига ҳам бир вақтнинг ўзида ўзгарти — ришлар киритилиши лозим. Зарур ўзгаришлар бирвара — кайига киритилмаса, кейин ҳогирадан кўтарилиб, натижада зид фикрларнинг излари сақланиб қолади, бу эса ҳимоя вақтида диссертант шаънига салбий фикр айтиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Диссертация матнини услубий жиҳатдан ҳам синчиклаб кузатиш керак: фикр билдиришда, сўз ишлатишда, қўшимча ишлатишда воқе бўлган қайтариқларни, услубий ғализлик — ларни бартараф қилиш лозим.

Диссертация матни барча кэмчилик-нуқсонлардан холи қилинганидан кейингина машинкалашга, яхшиси — ком — пьютерда теришга берилади. Машинкаланган, компьютерда терилган матни ҳам бир неча марта ўқиб, ундаги нуқсонлар бартараф қилинади. Шундан кейин диссертация ҳимоя учун топширилади.

А Д А Б И Ё Т

- Раҳматуллаев Ш.** Илмий иш олиб бориш асослари (конспект курс). –Тошкент: ТошДУ нашриёти, 1988.
- Есенғалиева В.А.** Как писать научную работу. Методические рекомендации аспирантам, соискателям и студентам. –Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1990.

М У Н Д А Р И Ж А

Илмий тадқиқот олиб бориш учун зурур талаб ва имко- ниятлар	3
Мавзу танлаш	10
Мавзунинг илмий-методик адабиётини ўрганиш	16
Мавзуни ёритишда асосга олинган манбани танлаш ва ундан фактик материал тўплаш ҳамда таснифлаш. . .	24
Илмий матнга ишлов беришнинг айрим жиҳатлари	31
Илмий ишни ёзиш	44

Босишга рухсат этилди *18.04* ..2002. Ҳажми 3 босма табоқ.
Бичими 60×84 1/16. Адади *100* нусха. Буюртма *137*.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.